

ERDÉLYI MUZEUM

XXI. kötet.

1904.

9. füzet.

Gyermekéveim.

(Első közlemény.)

A legtöbb embernek, ha majdan eljött az utolsó óra, elég a nyugalmatadó sírgödör s emlékül a sírkő rövid felírással, mely az elhunyt földi életének időbeni kezdetét s végét megjeleli: *mikortól—meddig*. Vannak nagy számmal jeltelen hantok, melyek alatt néha hősök, szentéletűek, kiváló jelleműek s nagy tehetségűek békében porladoznak. Életük munkája, a láng szikrája, él valamiképen a nagy általánosságban, a nemzeti élet tényezői közt, de nevükről a sírhant nem beszél. Egy ilyen hantról írja Kazinczy:

„Jel s név, oh idegen, nem kell e sirra.

Titokban

Tette a jót, s itt is szent titok őrzí

nevét“.

Nagy dísze a sírkőnek a zöldelő bokor, vagy fa. A ki a mulandóság helyére a bokrot vagy fát ültette, ezen ültetéssel azt szándékolta kifejezni, hogy az Isten teremtette világban semmi sem enyészik el, életből élet fakad, teljes elmúlás nincs, Isten teremtményei örökök, az anyag is örökéletű s a szeretet is örök, mely a fát és bokrot ültette s ha a szeretet örök, a mi már lelki valóság, a lélek halhatatlansága minden kétség felett áll s a fényes napnál is világosabb.

A váltakozó virágdísz nem mindig jele annak, hogy az elhunyt övéinek s azoknak, a kik szerették, még szívében él, s a hervadt virágok vagy a virágok végleges elmaradása, sőt a szétrepedt sírkő, az elsüppedt hant, a kiszáradt bokrok és fák szintén nem mindig jelei a bús feledésnek, ámbár elég sokszor *azok* s ilyenkor a látszat nem csal. A ki az emlék küljeleinek romlásából következtet, *annak* elhalaványodására a hátramaradottak szívében, sokszor csalódik és nagyon is csalódik. A

külvilágnak gyakran kevés köze van a belvilággal s előbbi legtöbbször nem hű másolata s néha nem is másolata az utóbbinak. A nyelv, mely szól álhokszókat, a zsoltáriró szerint ártalom és éles szablya s a tettettett könyvek, mint Malakiás próféta könyvének II. részében olvassuk, az Úr oltárát besötétítik.

Az élet viszonyai sokfélék és igen változatosan alakúlnak; háborgó hullámai, sőt esendes folyása is elég gyakran távol tartanak, sőt messze távolítanak szeretett halottaink sírjaitól, a nélkül azonban, hogy belsőképen elválaszthatnánk tőlük. Többé nem lépteinket irányítjuk a sírok felé, de szívünket s a vallásos lélek nem is a sírokban keresi halottait, de Isten országának diésőségében, a szentek és boldogúttak seregei között.

Én is azon sok közé tartozom, kik földi életük végén a sír nyugalmanál s Isten kegyelménél egyebet nem kívánhatnak. Sokat akartam és nagy czélok felé törekedtem, de az elmentállás szikláján sokszor tört meg akaratom s a nagy czél mint egy tovább huzódó látkép elérhetetlenül mind meszszebb távozott tőlem. Ilyen módon szerényen elfolyt életemnek meg voltak küzdelmei, de a győzelem napja késett s az el sem jött soha. Tehát méltán kérhető a szives olvasó, hogy miért elevenítem fel gyermekkorom esztendeit, ha utánuk tettdús és eredményekben gazdag s a jövőre nézve termékeny esztendők nem következtek? Ezen kérdésre azt felelem, hogy egy oly családnak vagyok tagja, mely szerette s gondosan ápolta a múlt idők emlékeit, feljegyzéseit kegyeletesen megőrizte s azokat újabb feljegyzésekkel gazdagította s én is már mint gyermek, kezdő szárnypróbálgatásait fejlődő elmémnek leírtam s a hozzám írt leveleket és czédulákat gondosan eltettem s a mikor a forradalom éveiben több nagybecsű levéltár feldulatott, az én kis gyűjteményem mindig kezemnél volt s abból tudtomra egy sem vészett el. Az így megmentett feljegyzéseket s leveleket talán, kár volna most közel az élet végéhez, megsemmisítenem vagy a feledés bús levéltárába helyeznem. Mindezekhez még egy járúl. A mint mondám, már kora gyermekéveimben szerettem megvillanó gondolataimat, szerető szívem érzéseit papírra tenni; ez a hajlam korán íróvá avatott.

Jelenlegi hangulatomban a jelenben fájdalmat érzek, a jö-

vőtől vígaszt nem várok s csak a múltban keresek és találok enyhítő üdülést s a múltban is leginkább ott, a mitől most legtávolabb állok: a gyermekkorban.

* * *

Születtem Nagy-Szebenben, 1838. decz. 28-ikán, a Rizskásateczában¹ levő egyik br. Buckenthal-házban (Geringer báróné háza). Atyám osdolai gróf Kuun László volt, ki mielőtt 1828-ban megházasodott, a császárhúszárok ezredében főhadnagy volt, anyám maros-németii gróf Gyulai Constantia, kiről gróf Dessewffy József egyik Kazinczyhoz írt levelében, Kazinczy „Erdélyi levelei“ egyikében s Döbrentei több levelében emlékezik s színdarabfordításainak egyikét neki s két idősebb leánytestvérének, Lotti és Fanny grófnőknek ajánlotta. „Vallásos szellem hatotta át családunkat, szülőim hittel teljesek voltak s a hitélet világában keresve keresték az Istennek tetsző élet útait. Apám leginkább természettudományi, gazdasági, különösen vegytani könyveket szeretett olvasni, regényeket csak öreg korában olvasott s egész életén át nagy örömét találta a nyelvek tanulásában. Anyám, a nőiség eszménye, az igazi nagy költők műveiben gyönyörködött. *Petrarcának* egyik sonettjét könyv nélkül tudta s szerette elmondani nekünk. — — — — — Szerette az útleírásokat is olvasni.“²

1839. jan. 17-ikén részesültem a keresztségben, mely szent eselekmény alkalmából a *Géza* neven kívül, melyet akkor *Gejza*-nak írtak s mondottak ki,³ még következő keresztnéveket kaptam: *László, Lajos* és *József*. Keresztapám báró Bruckenthal József tartományi főbiztos és val. b. t. t., keresztanyám kincstári tanácsos báró Gerliczi Filep neje, szül. gróf Kuun Zsuzsanna, apám testvérnénje. Keresztlevelem eredetijét bírom s különösnek tartom, hogy az akkori nagy-szebeni ev. ref. pap I'sák Elek a keresztlevelet németül írta s magát is németül

¹ Németül Reisper-Gasse.

² „Legkedvesebb Könyveim“ az 54–55. ll.

³ „Géza nevű fejedelmünk neve legrégebben *Gyécsa* — később *Gyécese*, végül *Décse* hangalakkal volt meg nyelvünkben stb.“ L. Melich János „Adatok a magyar nyelv és helyesírás történetéhez“ megj. a „Nyelvtudományi Közlemények“ XXXIV. kötet 2. füzetében, 1 a. 132. l.

írta alá, a pecsét latin felírással van; az anyakönyvben azonban a bejegyzés magyarul történt, mint annak hiteles másolatából látom, mely szintén kezemenél van.

A gyermek első évei reá nézve sok kis örömmel teljesekekben a fejlődés is, ha egészséges a gyermek, aránylag rövid idő alatt nagy haladást teszen, de mindegyre csak a szerető szülők emlékeznek s az erre való visszaemlékezés reájuk nézt nagy jelentőségű, felette érdekes s gyermekeik pillanatnyi örömei szerető szívükben tartós örömekké változnak. A gyermek mindezeket elfelejtette s élete ezen első éveiről, első fejlődése menetéről, csak annyit tud, a mennyit szerető szüleitől hallott s legtöbbször az anyától, ki emlékezetében nagyon szeret visszaszállani gyermeke zsenge éveire, mosolylyal emlékezik gyermeke mosolyára, fülében csengenek kedvesen az első szavak, míg a legtöbb atya inkább gyermekének jövőjét forgatja eszében, fejlődésének kedvező s várt eredményeit óhajtja minél előbb megvalósítva látni.

A legtöbb gyermek, a mit élete zsenge koráról tud, anyjától tudja; én is felejthetetlen emlékű anyámtól hallottam, hogy magamnak alkottam nyelvet s leginkább azon beszéltem, a míg végre környezetem nyelvét elfogadtam. Azt is anyámtól hallottam, hogy feltűnően szép fiú voltam, de melyik fiú nem szép anyjának szemében s hogy a Nagy-Szebenben időző Don Miguel a sétatéren megpillantván, hozzám lépett, arcomat nyájasan megezirogatta s kérdezte nevemet.¹ Azt is anyámtól hallottam, hogy nyájás s előzékeny gyermek voltam s megnyertem mindazok tetszését, a kik ismertek. Ritka az olyan anya, ki gyermekét kedvesnek és nyájásnak ne tartaná, ha még olyan durezás és megközelíthetetlen is! Egyre emlékezem, ki ridegen elútasított magától s ez keresztapám volt, a ki, midőn József napján talán 1846-ban megjelentem nála s már hozzá kezdtem jól betanúlt névnapi köszöntőmhöz, haragosan reám kiáltott: *hinaus mit dem Kind*. Ezt már nem anyámtól hallottam, hanem saját emlékem.

A nyarakat Hunyadmegyében Dédácson és Al-Gyógyon

¹ Dom Miguel, Dom Pedro testvéröccsese, szül. 1802-ben Lissabonban, 1828-ban a régi cortes-ek megkoronázták s hódoltak neki, 1834-ben Dom Pedro által legyőzetvén, a királyságról lemondott s Portugált örökre elhagyta. Erőszakos s megbízhatatlan jellemű volt.

felváltva töltöttük s még a teleket is Al-Gyógyon töltöttük volna, ha a zajló s befagyott Maros néha hetekre el nem zárt volna minket Szászvárostól, illetőleg az orvostól és gyógyszer-tártól és szüleimet a postától is. Tavasszal a gyógyi-patak áradásai akadályozták a közlekedést. A mi a teleket illeti, már keresztlevelemből is tudnom lehet, hogy 1838-ról 1839-re Nagy-Szebenben telettünk és úgy sejttem, hogy 1839-ről 1840-re Kolozsvárt töltöttük a telet. Azt már biztosan tudom, hogy 1840-ről 1841-re újlag N.-Szebenben telettünk, még pedig ekkor is a Rizskása-utczában, egy másik Bruckenthal-házban (nagybaresai Baresay Zsigmondné, szül. báró Bruckenthal Zsófia házában.) 1841-ről 1842-re nem tudom hol, 1842-ről 1843-ra pedig Szászvároson, a báró Wesselényi házában.

Az 1841-dik évnék csak is egy családi eseménye van emlékezetemben, s ez testvérhúgom keresztelője, a mely alkalmából testvérem a következő neveket kapta: *Irene, Francisca, Susanna, Constantia*, de mi őt a családban *Irmá*-nak neveztük, a mely név nálunk szokottabb, mint a görög *Iréné*; keresztanyja nagynénje, gróf Wass Györgyné szül. gróf Gyulai Francisea volt, keresztatyja pedig nagybátyja gróf Gyulai Lajos. De én nem a keresztelés részleteire emlékezem, hanem arra, hogy kis nővérem a szertartás ideje alatt keservesen sírt. Sírva kezdjük az életet és ha szívünk utolsó dobbanása nem a magányban némúlt meg örökre, hanem résztvevők környeztek, a könyek bőséges hullatása közt szenderedünk át a boldog túlvilágra. Az élet kezdetén mi vagyunk a sírók, mintha borúját sejtjenők s azért sírnánk, hogy a földi életet kezdjük meg, — az élet végén mások sírnak a földről való eltávozásunk felett. A thrák eredetű trauosok Herodot szerint másként tettek, a megszületett gyermek felett sírtak, a kit annyi baj sújthat s annyi veszély fenyeget, s a halottat, ki immáron a béke honába költözött, örömnépély megtartásával temették el, mert hiszen ő már szabadúlt minden bajtól és minden veszélytől.¹ A görzi régi temető halottas kápolnája ajtaja felett, ha jól emlékezem, ezen sorok olvashatók:

*In planctu et lacrimis nascimur
Et cum planctu lacrimisque morimur.*

¹ V., 4.

Ez az életfolyama és a kezdő s végső siralom közt sok a sírás s egy legenda szerint Isten trónja mellől angyalt küldött a síró emberiség vigasztalására, ki gyors szárnyán embertől emberhez siet s meghozza mindenkinek a kívánt vigaszt s a szív sebeire a balzsamot.

Hogy 1841-ről 1842-re hol teletünk, mint fennebb mondtam, nem tudom, de azon télre, melyet 1842-ről 1843-ra Szászvároson töltöttünk, már némileg emlékezem, de ezen emlékeim nagyon is megszakadozottak, némely dolognak csak elejére emlékezem, de folytatására s végére nem, hol csak derengő az emlék, hol világosan áll előttem, de tovább minden sötétség. A tél folytán nagybátyám, gr. Gyulai Lajos, anyám látogatására Szászvárosra érkezett s érkezése napján anyám öröme, hogy testvérét viszontláthatta, annyira felvillanyozott, hogy a lefekvés szokott idejében a nappali szobából nem akartam távozni s kértem anyámat, hogy az érkezés örömeire engedje meg nekem, hogy vacsora utánig fenn legyek. Kérelmem teljesített s én elején nagy figyelemmel hallgattam szüleim s nagybátyám minden szavára, de csak nem jött a vacsora várva-várt ideje s a mikor az álom már annyira elnyomott, hogy többet figyelni se tudtam, akkor jelentették a vacsorát, de én akkor már arra kértem engedelmet, hogy lefekhessem. Egy olyan kis gyermek, mint a milyen én akkor voltam, arra nem képes, hogy a törtétekből a következményeket kivonja s mégis attól fogva némi homályos öntudattal birtam a csalékony vágyakról, az olyanokról, a melyeknek utólagos teljesedése nem elégít ki és mégis ezután és ehez hasonló csalódások után is hányszor nem kívántam olyant, a miben bizony köszönet nem volt. Nagybátyám már ekkor sem jött hozzánk üres kézzel, nekem egy szép emlékkönyvet hozott, melyet azon időben *Stambuch*-nak neveztek. Én nemcsak a tárgy külsőjének örvendtettem, hanem annak is, hogy az ajándék írással van összekötve, hogy üres lapjait beíráthatom szüleim, kedves rokonaim és mások által s ezzel mintegy nőttem magam előtt szellemileg s csak azt sajnáltam, hogy szeretett nővérem ekkor még nem volt írástudó s az egyik üres lapra legalább nevét be nem jegyezhetette.

A nyarak egyformán folytak sok jéták, séták s kevés tanulás közt s az, a mi első nyaralásaimból emlékemben megmaradt, magában véve igen kevés, s ezt a keveset se tudom khronologiailag annyira elrendezni, mint telelésem egyes adatait. Nyaranként anyám nagynénje, gróf Bethlen Ádámné szül. gr. Gyulai Kata, még késő öreg korában is a feredő-gyógyi hévízben keresett és talált üdülést; mielőtt a feredő-gyógyi hegyre felhajtattott volna, az akkori köves, rossz úton, Al-Gyógyon apám kastélyában töltött pár napot s pihente ki az út fáradalmaait, mert Kolozsvárról Al-Gyógyra utazni a múlt évszáz első felében nem kevés fáradsággal s alkalmatlansággal járt. A vidéki városok vendéglői csak a legszerényebb igényeket elégíthették ki annyira, a mennyire. Ezért azok, kik nagy tisztasághoz, rendhez s kényelemhez voltak szokva, mint gróf Bethlen Adámné, valamely vidéki városba való megérkezésük előtt egy biztos emberüket küldték előre oda, a ki a megrendelt szobát vagy szobákat frissen kimeszeltette s a padozatot kisúroltatta s ennek elintézőse után a magával hozott legszükségesebb egyetmást kirakta s mindent elrendezett. Midőn gróf Bethlen Ádámné Tordára érkezett, a „Czifra“ vendéglőbe, készre érkezett s mindent tisztán talált. Al-Gyógyon a grófné, mert Bethlen Ádámnét az iránta viseltetett nagy tiszteletből *par excellence* így nevezték s apám soha sem mondta volna másképen, valahányszor Feredő-Gyógyra ment, apám kastélyában néhány napot időzött, néha egy hetet is, s kipihente az út fáradalmaait. Engem először 1839. augusztusában látott, még csak egy éves koromban s mindjárt nagyon megkedvelt s kedves hugának, Wass Minka¹ grófnőnek reám vonatkozólag ezeket írta: „Ha meglátjátok a kis Gézát, fogjátok szeretni, mert igen kedves, vig, nem sír, a miolta itt vagyok, még egyszer sem hallottam sírni, mindig tánczol lábával, kezével, nagy, kövér, már eszik, iszik vizet, igen kedves szép gyermek, én nem láttam ilyen jó gyermeket, nem kényes, nem mérges. A szeme és homloka a Stanczié², keveset hasonlít az apjához is.“

Utólszor gr. Bethlen Ádámné 1843. nyarán jött, régi szokása szerint, hozzánk Al-Gyógyra, hogy innen aztán több heti

¹ Nagynéném gróf Wass Györgyné szül. gr. Gyulai Fanny leánya.

² Anyám, szül. gr. Gyulai Constantia.

időzésre Feredő-Gyógyra menjen. Hozzánk való megérkezését várva vártuk s ő ekkor sem jött üres kezekkel s a jó kolozsvári piskótákon kívül nekem egy gyermeknek való vasúti vonatot hozott, melynek mozdonyát egy kis kulcsal felhúzhattam s a vonat azonnal megindult, de csak a szoba végeig mehetett, mert a régi gyógyi kastélyban a legtöbb szoba közt magas küszöbök s grádicsok is voltak, úgy, hogy vonatomat az egyik szobából a másikba kézzel át kellett tennem s az csak úgy mehetett tovább s érthette el a szobasor véghatárát. Nagy volt örömöm e korszerű ajándék felett s órákig eljátszottam vele. A fürdő épületek egyikét bérelték ki szüleim a grófné, nagynéném gr. Wass Györgyné s maguk számára s egy szoba készen állott gr. Gyulai Lajosnak, ha Maros-Németiből látogatóba oda jött. Azt gondolom, más nyarakon is gr. Bethlen Ádámné feredő-gyógyi időzése alatt szobáit nemesak szüleim butorozták be, de magunk is töltöttünk vele az általa lakott házban párhuzamosan.

Ezen évben nagy szilvatermés volt a feredő-gyógyi hegyen s én inasunkkal együtt egy egész kosár szilvát gyűjtöttem össze a délutáni órákban s a hűvösben aztán beállítottam gyűjtő munkám eredményével a grófné nappali szobájába, hol akkor éppen együtt volt a család s bemutattam anyámnak a szilvával tele rakott kosarat. Nagybátyám, Gyulai Lajos, kosaramhoz lépett s egy szót se szólva, egy egész marok szilvát vett ki belőle, erre én keserves sírásba törtem ki, nem annyira a szilvataralom apadásáért, de azért is, hanem leginkább azért, hogy egy délutáni munkám eredményét nagybátyám szó nélkül apasztotta meg s vélt igazomban szenvedtem sértést. A gyermek természete szerint bizony egoista s Kantnak *categoricus imperativus*-a, melyet „Kritik der praktischen Vernunft“ című művében állapított meg, bizony nem a velünk született erkölcsi törvény parancesszava, hanem a szellemi fejlődés és vallás erkölcsi nevelés eredménye. Nem mondom, hogy az erkölcs csirája ne volna az ember szívébe oltva születésétől fogva, annak *enteleikhia*-ja, mint a hogy ezt a görög bölcsesek mondják, de ez nem több, mint valamely képességnek csirája, mely a gyermekben lassabban fejlődik, mint az igazság azon élénk érzete,

mely az önösséggel nem ellenkezik. Az igazság érzete a gyermekben, mely szintén nagy részt szerzemény, a fejlődő léleknek egy másik belé oltott csirájából termett s korábban hajt, mint sok más lelki tehetség, de az egoismus fejlődésünk elején ezt is elhomályosítja, s itt is erkölcsi nevelésre van szükség, hogy ez az érzet a homálytól megtisztúljon. Igazságosnak a gyermek azt tartja, a miből kára és sértődése nincs s valamilyes megsértését nehezen tűri. Ez volt akkori sírásomnak főoka. De mindenki nagyon rosszalta felindulásomat s gróf Bethlen Ádámné komolyan intette anyámat, hogy ilyen magaviseletért büntessen meg s értesse meg velem, hogy az ilyen cselekedet mennyire nem szép dolog. Mindezekre még fájdalmasan emlékezem, mert hogy nem szép dolog volt, hamar beláttam.

1843-ról 1844-re Kolozsvárt teletünk nagybátyám, gróf Gyulai Lajos piaczi házában,¹ hol az épület homlok részét nagynéném, gr. Wass Györgyné lakta két leányával. A mi szakaszunkban másik nagynéném, br. Frimont Péterné szül. gr. Gyulai Karolina lakott, a kit 1843-ban Kolozsvárt láttam legelőször s nagyon megkedveltem. Kazinczy így ír róla erdélyi levelei egyikében: „Leányomat² azért, leginkább azért, egyedül azért hozám ez útra, hogy lássa *Lotti*, hogy *Lotti* lássa őtet.“ Gr. Wass Györgyné szül. gróf Gyulay Fannyról egy másik erd. levelében szól a következőkben: „A grófné (Gyulai Ferenczné) kifárada marasztani Andrásfalván,³ kifárada *Lotti* is; s ennek macacsúl ellene szegzém magamat, mert tudtam, hogy sem ő, sem imádott anyja a megtagadást hidegségnek venni nem fogják. *Lotti* új ostrom alá vőn s ismét sikeretlenül. *Fanny* némán áll a közöttünk; neki a természet annyi félenkséget ada áldásúl, hogy attól a gondos nevelés sem szabadíthatá meg egészen. Én téged marasztani nem is merlek, mondá; mert miként boldogulhatnék én ott, hol anyám és testvérem haszontalan tevék a kérdést? Ki valék forgatva fegyveremből, s én pedig, mondám,

¹ Jelenleg a Mátyás-téren gróf Wass Ottilia háza.

² Idős leánya *Eugenia*, kit Kreinik Imre vett nőül. K. F. gyermekei közt ő maradt utolsóinak s már mint kilenczvenéves hunyt el, ezelőtt nehány évvel.

³ K. K. Udvarhelymegyében, akkor még Udvarhelyszék.

nem a grófné, nem az én *Lottin* kedvéért maradok ; érezze nagyságát, kedves *Fanny*, mily igazságtalan mind irántam, mind kivált maga iránt. S alig vala eszmélet bennem csak kezét csókolni meg, nem gyönyörű kék szemeit is, melyet ha talán menthetne is az ősz haj, nagy gondatlanság volt volna. *Fanny*, kinek arca különbön is fehér és piros, mint egykor igen szép anyjáié volt, elveresedik s némán voná vissza magát. Azt fogja mondani sok olvasóm, hogy ilyet sok leány mondhat, s vallom, a mit mondani fognak. De hogyan ezt *Fanny* mondá, kevés leány tudja mondani s más engem többet mondva, sem marasztott volna meg.“¹

Ezen teletésnek reám nézve legemlékezetesb eseménye az első táncmulatság, melyen jelen voltam. Egy nyomtatott lapon jött a nevemre szóló meghívás egy gyermek- és serdülő ifjak báljára gr. Bethlen Ferencznél (szül. gr. Bethlen Karolina). A táncmulatság varázsa, a nevemre kiállított meghívó, a bálra való előkészület, mind ez megannyi örömmel kínált. De hogy mehetek-e vagy nem, ez még kérdés volt, mert családukbán minden nagyobb dolognál gr. Bethlen Ádámné jóváhagyása kellett s anyám azzal biztatott, hogy elmegyünk szeretve tisztelt nagynénjéhez s ő igen valószínűleg nem fogja ellenezni a bálba való menést. El is mentünk s jó anyám elmondta, hogy én mennyire örültem a meghívásnak és hogy mennyire vágyom a bálba elmehetni. A grófné arca elkomolyodott s azt mondta anyámnak, hogy ne engedjen kívánságomnak, a bál nem gyermeknek való, kedélyét felizgatja, elég a délutáni tánclecke, a nem alvás ártalmára van, de a mi a legveszedelmesebb, az a megigézés, a minek a gyermek felnőtt idegenek körében ki van téve s erre vonatkozólag példákat is hozott fel. Még el se végezte intelmét, mikor könyeim záporként hullottak s ez a bőséges sírás annyira megindította a grófné nemes szívét, hogy elhallgatott, a példákat nem folytatta többé s pár percz mulva az engedélyt megadta. E perczben ki volt boldogabb nálamnál s anyám is ép oly boldog volt mint én, hogy óhajtásomat teljesíthette a nélkül, hogy vele mélyen tisztelt nagynénje tanácsa

¹ XXI. levél.

ellen tett volna. Egy szép új ruhát kaptam ez alkalomból, ezt öltöttem magamra s anyámmal együtt el mentem a bálba. A ki eddig csak gyertyákat látott, annak csillárokat látni: fényözön, az est nappallá változott, virágot annyit láttam, mint nyáron a kertben, igen szép párok perdültek tánczra, egy hosszú felterített asztalon szemem az édességek és csemegék egész sorát pillantotta meg s mind ez reánk várt s érettünk volt ott. Némileg nyelvek szerint is csoportosult a gyermekesereg, a németül folyékonyan tudók összetartottak, s azok, kik francziául jól tudtak s azon a nyelven szerettek beszélni, egymáshoz közelíttek s a gyermek fogékony lelke könnyen kapta meg társait a csoportokban. De nem egyedül a nyelv közelítette az egyik gyermeket a másikhoz, de a családi összeköttetések és a szomszédi viszony is, a szülők és nevelők kölcsönös barátsága és még egy másik tisztán egyéni tényező, úgy mint a rokonszenv, mely már a kis gyermekben is nyilatkozik. Így engemet a két Rhédey grófnőhöz¹ nemcsak az a körülmény, hogy mindhárman jól tudunk francziául és szerettünk azon a nyelven beszélni, nemcsak az a szoros barátság, mely anyáinkat és családjainkat egymáshoz csatolta, hanem irántuk érzett rokonszenvem és leginkább ez közelített s a rokonszenvet a rejtett rugókon kívül, melyeket érzünk, de nem ismerünk, legtöbbször vagy legalább igen sokszor rokonszenvű szellem és nekünk tetsző kedvesség ébresztik fel bennünk s e kettő, szellem és kedvesség, már akkor is minden mozdulatukon, tekintetükön, mosolyukon és szavukon zománczként tündökölt; kevés idő múlva karomat nyújtottam a kedves testvérpárnak s a tánczterem hosszában és szélében meglegedetten karöltve sétáltunk. Azt mondják, hogy a báli ismeretségek mulékonyak, ez így általánosságban nem áll; az én barátságom a Rhédey grófnők iránt már a hatvan évet is túlhaladta s fénye fogyatkozást soha sem szenvedett. Nincs apadás a baráti érzésben, csak a viszontlátás óhajtvá várt alkalmai gyérülnek; mozgásom körei az utóbbi időben évről-évre szűkebbre határoltatnak.

¹ Gróf Rhédey Jánosné szül. báró Wesselényi Kata leányai Stephanie és Jeanette grófnők.

Ezen 1844-diki esztendőnek egyik nagy családí eseménye a grófné halála volt, az első halott, a kit láttam díszes fekete bársony ruhájában egy magas katafalkon. Reám azt a benyomást tette, hogy talán mindjárt, vagy legalább nemsokára fel fog támadni, s először ekkor ébredt fel bennem a feltámadás gondolata, nem a tulvilági ugyan, de annak bizonyossága, hogy a halálra, mint az éjjelre új nappal virrad. Döbrentei Bonyháról 1812. jun. 20-dikáról kelt Berzsényi Dánielhez intézett levélben a grófnét a következőkben jellemzi: „Fenkölt gondolkodású hölgy ez, gyönyörűen beszél magyarul és csak inkább s legjobban úgy. Hangulata esendben bizonyos önérzettel és érzékenyen foly s ünnepélyt gerjeszt. Lelkülete nagyszerűekhez vonja, érzelmeiben büszke. Öltözete módja mindenkor úri s ha vendégei körében itt (Bonyhán), vagy télen Kolozsvárott a társaságokban megjelenik, azonnal hódol neki minden. Egy királyi paloták magyar hölgye“. Berzsényi „Melancholia“ című költeményét kölaphra vésette s bonyhai kertje grottájában állította fel, mert a mint Döbrenteinek mondá, „az épen ide való“. Berzsényi nagyon megörvendett a grófnő ezen kitüntető figyelmének s a „Bonyhai grotta“ ezim alatt egy szép költeménnyel viszonzotta érdeklődését.¹

Az 1844-ik év tavaszán vagy nyarán egy Házay nevű fiatal ember, végzett jogász, jött hozzám nevelőül s talán ugyanazon évben egy Louise Roth nevű fiatal francia leányt hozattak szüleim hozzánk Genfből a francia nyelvben való gyakorlat végett, de az is lehet, hogy ez a francia leány egy évvel azelőtt már nálunk volt s ez esetben első francia nyelvtanítónk ő volt, a kitől a nyelvet játszva tanultam. A tanító olyan tárgyakra is tanított, melyek túlhaladták megértésem határait, így a lélektan elemeire, de rokonszenves magaviselete, szeretete kis növendéke iránt s hazafias érzései magukhoz vonzottak s megszerettették őt velem. Megérkezése előtt anyámtól tanultam s jó emlékezőtehetségem lévén, sok országnak tudtam földrajzát, fővárosai, folyói s hegyeinek neveit s mindezt rövid idő alatt és könnyen tanultam meg s gyönyörködtem az idegen

¹ L. a IV. könyv első költeményét, a 44-dik lapon.

hangzású nevek kiejtésében. Házay Döbrentei Gábor ajánlatára jött hozzánk, s őt apám hozta le magával Pestről.

Ezen év őszét a gyógyi kastélyban töltöttük s a telet Szászvárosan, hol az 1845-ik évre virradtunk. „Midőn Dédácsról Szászvárosra mentünk, anyám egyik ládája senkitől nem látva néhány könyvet pakoltam el s nagy volt anyám csodálkozása, mikor Szászvárosan a kikapolásnál reá talált a ruhák közé eirejtett könyvekre; nem a szerzők s a munkáik iránt való érdeklődés volt erre az indító ok, mert hiszen ezek egyike Balzac „Le Médecin de Campagne“ című regénye volt (két kötetben), melyet miut hat éves gyermek egyáltalában meg nem érthettem volna s olvasását, a mennyire emlékezem, meg se kíséreltem.“¹ A könyvek iránt való előszeretet már ily korán fejlődött ki bennem. Ezen a télen tanulásom szabad óráiban és számos ilyen szabadórám volt, leginkább Csokonai Vitéz Mihály verseit olvastam előszeretettel. „Minden igazán szép iránt annyira fogékony anyám, a nagy költők lelkes olvasója, bennem is felkeltette a költészet iránt való előszeretetet s a nagy költők kultusát.“²

Ezen év márczius 11-dikén következő névnapüdvözlést intéztem szeretett anyámhoz:

Kedves anyám! névnapod
Hogy ma ismét felderült,
Szívemben is a hálaadás
Szent tüze lángra hevült.
Oh fogadd hő szeretetedért
Szívemet, mint legméltóbb bért,
Egyebet nem adhatok,
Csak ezzel áldozhatok.

Ezt a telet Szászvárosan a Kira Tatárszki házában töltöttük a piac északi során s háziurunknak velem egyidős fia jó játékpajtásom volt. Hogy él-é vagy meghalt s hogy mi lett belőle, nem tudhattam meg.

Az ezen télre reá következő nyarat Dédácsan, az ősz

¹ „Legkedvesebb könyveim“ (Budapest, 1904.), a 61. l.

² U. o. a 65. l.

Gyógyon töltöttük s a tél beálltával Szebenbe útaztunk, a telet ott töltendők. Nevelőm Házay szabadsággal Pestre ment, talán november első napjai valamelyikén Gyógyról útazott el tőlünk, s onnan nekem az itt következő levelet írta:

„Pest, télelő 1-sején 1845.

Kedves kis Geiza!

Kegyed körletét elhagyva, igen kevés víg napjaim valának, de hála az Istennek! még is vala egy pár: vajjon ki tudná-é azt az elmés kis Geiza találni, melyek valának azok, mert azok valóban öröm- és élvadásak valának.

Mivel Kegyed távol van és későn nyilváníthatná véleményét, megfejttem a körülményt, mely lényem s kedélyemre az élvadás napokat idézé elő:

Múlt hó 16-ikán estvéli 10 óraker egy igen nagyszerű éjjeli zenével tiszteltettek meg gróf Batyáni¹ Kázmér és gróf Teleki László, mint a Véd-Egylet elnökei; a fáklyák száma 200-ot haladá s két zenekar harsogva zengteté az örömhangoakat a több ezrekre menő összevegyült, jobbadán valódi észlényeknek (így) azaz olyanoknak, kik a tudományokban előhaladának. Volt öröm, *éljen* kiáltás, főleg midőn a nemes és érdemdús grófok mindegyike külön szónok által üdvözöltetett, mely tényt a nemes és érdemdús grófok méltánylólág hálás elismeréssel viszonzák és a Véd-Egylet ügyét védni s lehetőségig pártolni ígérék. Sokat és igen lelkesen nyilvánítának, melyre itt nincs úr (így), de ha vissza térendek, ezer örömmel elmondok Kegyednek s eleve tudom, hogy Kegyed örülni fog neki. Az ünnepegy tovább tarta éjfélnél. Következő nap, azaz őszutó 17-ikén a megye teremében nagy véd-egyleti gyűlés volt, itt szónokolt ám lelkesen a szó teljes értelmében gróf Battyányi² Kázmér és Kossúth Lajos s több mások. A terem 138 zászlóval vala díszítve, hogy nemzeti színűek valának, azt minek mondjam s mindegyiken az egyesület neve díszlett, így tehát Magyarhonban 138 Véd-Egyesület van, Zalamegyében a legtöbb, azaz 14, és meg is éljenezték őket, Pestmegyében 7 stb., és ezen egyletek mindegyike küldötteik által képviselve valának. Hallám, Erdélyben is alakula 6 Véd-Egyesület, ők is megéljeneztettek, de fájdalom! körökből a gyűlésbe képviselők nem küldettek. A gyűlést egy nagyszerű lakoma követé, hol Kossúth Lajos igen finom tapintattal fölköszönté gróf Battyányi³ Kázmért és Károlyi György grófnét, mint az egylet nemtőjét. Az

¹ Batthyány.

² Batthyány.

³ Batthyány.

ebédre belépti jegyet lehete váltani 5 pengő forintért, nézőül is lehete belépni a terembe 1 pengő forintért; a lakoma hosszan tartott. Ezt következő nap Táncz-Vigalom követé, hol szabályként többnyire honi kelmében, helyes ízlés szerint készült magyar szabású köntösben jelenének meg urak és hölgyek. Ez valódi magyar vigalom vala s a két zenekar itt is felváltva úgy működött mint a lakománál, főleg midőn a zászlós urak jelenének meg, mert tudja meg Kegyed, hogy az éji zene alkalmakor Batthyány és Teleki grófok nagy és pompás zászlót, melyre arany betűvel vala nevek felírva, az ünnepély emlékeül nyereének ajándékul. Itt küldem Kegyednek a tánczrendet, melyből kiláthatja ezen ünnepélyek nagyszerűségét. Ezekről én Kegyedet bővebben értesítenem még s most csak azt jegyezem meg, hogy a költséget az idő komorsága nevelé, mert a bérkocsik drágák valának. Ezek nemde kis Geiza oly lényre, kit hona érdekel, hatástalan nem lehet, s tehát én is élvezék örömet s a sors igen is kedvező vala lényem iránt, mert múlt hó 20-án estvefelé, midőn ittlétemi tárdjában nem működhetém, örmögondolataimnak szabad tért engedve, Kegyedről és igen tisztelt köréről gondolkodnék, — — — — a levélhordó lép be a szobába s az óhajtvá várt becses tartalmú levelét ált adá. Eddig örültem, de annak olvasása után valóban víg valék, mert mit leghőbbben óhajték, az létesülve tudaték velem, t. i. hogy Kegyed kedves Geiza épségét és vidor kedélyét visszanyeré, mire én is hála méltánylatul a Kegyed egészségére egy pohár Budait üríték, üdv tehát Kegyeddal.

Vegye Kegyed leghőbb köszönetem rólam szives megemlékezéséért. Nyilvánítsa forró hálám igen tisztelt érdem s kegydús mamájának, hogy oly kegyes vala becsdús soraival csekély lényemet megtisztelni.

Jelenleg egészséges vagyok s óhajtvá várom azon perczet, melyben kocsira ülve Kegyedhez utazandok.

Kitől, s mit tanúlt már Kegyed Szebenben? s mikor érkezett Kegyed oda? Tudósítson engem minél előbb kedves kis Geiza, had legyen megint egy víg napom, azólta ügyis gyérek valának. Igen tisztellem Irmát s tisztelje nevemben a franczia kisasszonyt is.¹

Legyen Kegyed vidor, egészséges és szorgalmos, hogy visszatértemkor annál nagyobb legyen öröme Kegyedet szerető Házaynak.⁴

¹ Louise Roth.

Jacobi Fr. H.

(Szül. 1743. Düsseldorfban, † 1829. Münchenben.)

(Első közlemény.)

Az 1904-ik év Kant századik évfordulójának, de élete és rendszere győzelmének is ünnepi esztendeje. Az ő nagy személye és mélységes filozófiai rendszere azon kisebb alakokat is, kik rendszere mellett és ellen küzdöttek, felszínre hozza.

Ezek jelentősei közé tartozik Jacobi Fr. H. Nevezetesen Spinoza és Kant ellen folytatott polemiájának köszöni a filozófia történetében helyét; sőt Harms csak ennyiben tulajdonít neki filozófiai jelentőséget, ignorálva Jacobi azon érdemét, a melyet bár Rousseaura támaszkodva, az egyéniség védelmével és az eredeti közvetlen tapasztalat hangsúlyozásával szerzett magának.

Érdemes vele és éppen ezen évben foglalkozni. Jacobi philosophálásának fő jellemvonása a valóságos létnek és a létezőben is a valóban értékesnek megmentése a reflectáló általánosító, megmerevítő és így mindég végesítő irányzattal szemben.

Nem volt Jacobi czéhes philosophus. Nem az iskola, hanem maga az élet, nem külső hivatással járó viszonyok, hanem belső hivatottsága, életszükséglete, hajlama vitte őt a philosophálásra; s semmiféle rendszeresítő igyekezet sem indítá gondolatai közlésére, hanem egy benső hatalomnak engedve, mintegy alkalmyszerűleg születtek meg e gondolatai s láttak napvilágot.¹

Mint vagyonos kereskedőnek fia, üzleti ügyben Genfben

¹ Ueberweg Geschichte der Philosophie III. 206 lapján idézi erre vonatkozólag Jacobi e szavait: nie war es mein Zweck, ein System für die Schule aufzustellen; meine Schriften gingen hervor aus meinem innersten Leben, sie erhielten eine *geschichtliche Folge*, ich machte sie gewissermassen nicht selbst, nicht beliebig, sondern fortgezogen von einer höhern, mir unwiderstehlichen Gewalt.“

tartózkodott hosszabb ideig. Az otium megengedte, hogy hajlamát kövesse; az alkalom — Le Sage-zsal — egy atomistikus irányú physikussal hozta össze s ez vezette be a francia és az angol philosophiai irodalomba. Jacobi különösen Bonnet és Rousseau iránt érdeklődött.

*Bonnet*¹ a genfi nagy philosophus, kit a nálánál sokkal sekélyebb Bonnot de Condillac háttérbe szorított — a sensualismus és közelebb a materialismus problémáival való foglalkozásra indítá Jacobit. Sensualista volt, a mennyiben szerinte még a leginkább spiritualisalt képzetek forrása is *érzéki*; *materialista* is volt, a mennyiben az összes lelki tüneményeket az agyvelőhöz, annak molecularis elváltozásaihoz köti; határozottan *determinista* is volt, a mennyiben nemcsak a természet tüneményeiben, hanem az akarati tényekben is a kényszerűség, a szükség-szerűség megnyilatkozását látta: s még sem volt ő a Helvetiusok értelmében sem sensualista, sem materialista, sem determinista. Az embert *vegyes* lénynek („être mixte“) test-szellemi lénynek mondta. Nem az elvont okoskodás, hanem a tényleges tapasztalat; nem vallási érdek, hanem tudományos érdek kívánja a testi mellett a szellemit. Csak a lélek, mint egyszerű és egy magyarázhatja meg az éniséget, a tudatot, soha sem a test, a mely összetett; s képzeteim ténye is, a melyek érzéki ingerek *alkalmából* keletkeznek, feltételezik az azokat producaló lelket; s viszont akarásomra megmozduló testrészem is egyaránt kívánja, hogy az ember lényegét éppen a test és lélek egységében keressem. Hogy a lélek aktivitása csak is a kívülről származó hatásra következik be: (l'activité est soumise à la sensibilité): ez az embert nem fokozza le, mivel a test is az ember lényegéhez tartozik.

A materialismus tehát az „être mixte“-tel módosúl s a sensualismus azon képzeteimmel, a melyeket nem az érzéki benyomások létesítenek, hanem melyeket csakis ezen benyomások alkalmából maga a lélek teremt. Hogy *mikép*?! ezt nem tudjuk. S végre a determinismus is — bár teljesen következetes —

¹ L. Bonnet elméletét küil. Erdmann Gesch. der Philos. II. 113 ff. 1. világos összefoglalásában.

mégis lényegesen módosúl a Holbachistákétól, a mennyiben nemesak materialis, hanem lelki, sőt általunk nem is ismert lelki lények ható ténykedését is megengedi (csuda); sőt ha a boldogság utáni ösztönünk ezt megkívánná, hajlandó az ész elnémitásával is Isten direct tanítását (kijelentés) — mint ható tényezőt — létében elismerni.

Leibnitz-czel elismeri a *lex continui*-t, a fokozatos fejlődés törvényét; de a realet nemesak lélekszerűnek veszi, hanem az emberi realet testinek is s ezt a testit is a különböző fokozaton nem a monasnak helyétől és a kerüléki monasok elhelyezkedéséből magyarázza, hanem tényleges metamorphosist vesz fel és pedig úgy, hogy egy aetheri, de határozottan testi lélek átszáll egy új testbe. Nem a helyzet más, hanem a *lélek* más, s nem a helyzet következtében más a lélek, hanem magának a léleknek fejlődése következtében változik meg a lélek.

Látó és a tapasztalatot szigorúan vizsgáló vezetőnek világitása mellett tekintett be Jacobi a francia materialisták műhelyébe. Nyeresége, melyet magával vitt:

1. hogy nem elvontságokból, hanem *tapasztalatból* kell kiindulni;
2. hogy az emberi tapasztalás *organuma* nemesak a befogadó érzék, hanem az erre mint indításra productive reagáló lélek;
3. hogy az emberi tapasztalat *tárgya* nemesak a materia, hanem a lélek is;
4. hogy minden, a mi létezik s így tudományosan, okszerűen feldolgozandó: *determinált*.
5. hogy földi létünkkel nem záródik le életünk, hogy a mint lélekszerű átváltozás útján lettünk a mik vagyunk, úgy ezután is ily átváltozással halálunk után is fennmaradunk.

Volt azonban még egy másik genfi, ha nem is oly világos, de annál melegebb, lelkesebb vezetője *Rousseauban*. Ismeret elméleti tételeiben egészen Locke-tól függ. E tekintetben Jacobi mit sem tanult tőle. Rousseau sajátos érdeme az, hogy a társadalommal, az emberekkel szemben az egyest, az embert hangsúlyozta s ennek s jogainak védelmére kelt. Jó az egyes, rosszak az emberek; jó a természeti állapot, rossz a cultura által létesült társadalom. Győzzön a jó: ezért is mindent el kell követni,

hogy az egyes ember, a maga sajátossága szerint természeti állapotából a társadalom és cultura bajai által nem érintve, meg nem rontva nőjön fel. Az egyesnek, az egyes érvényesülésének joga és jogosultsága s így az individualismus (helyesebben subjectivismus) elve — szemben a társadalommal és annak conventionalismusával, törvényeivel, szokásaival, elvontságaival — az ő követelménye.

Ezért is fázik Spinozától (j'abhorre Spinoza); ezért nem törődik Isten objectív lényegével, hanem igenis a kegyességgel; kicsinyli a vallás objectív alakulásait, a positiv egyházakat s nagyra becsüli a vallásosságot; ezért is mellékes előtte az abstraháló értelem és fő a concretizáló szív, az érzelem. A subjectivismusnak ő az apostola, s így tulajdonképpen a történeti hatalmaknak ellensége s az anarchiának legalaposabb és leglelkesebb prophetája. Csodálatos ember, ki csupa enthusiasmusból végre is csak önmagát dicsőíti, minden bevallott nagy erkölesi fogyatkozásai daczára, az emberek legjobbjának tartja magát.

Jacobit is bizonyára úgy, mint Rousseau minden olvasóját elkábította egy időre a szívnek, az indulatnak és a dictiónak e nagy mestere. Midőn felébredt, *egy* mégis bizonyos volt előtte, hogy az emberi szívnek is van joga, hogy tulajdonképpen minden igaz értéket, a mely reánk nézve érték, abban hordozzuk, s hogy ezen értéket sem a tudomány, sem bármily hatalom, mint realitást, tőlünk el nem veheti.

A kereskedő nem volt hiába Genfben: az itt talált e gyöngyért, ha nem is adta el többi javait, de mint kereskedő nem törődött azokkal. Haza ment, élt lényegileg vagyonából s foglalkozott a philosophiával.

Kant ekkor járta be hódítólag Németországot. Jacobit nevezetesen Kantnak az Isten létének bizonyítására vonatkozó kisebb íratai (különösen Der einzig mögliche Beweisgrund zu einer Demonstration des Daseins Gottes 1763.) érdekelték és ezek képesán mélyedt el Spinozába. Nemesak olvasta íratait, hanem látott Spinoza lelkébe, szívébe is; s a mit ekkor látott: az elragadta őt e szavakra: „Légy áldott Te nagy, sőt szent Benedictus! bármiképpen philosopháltál, a legfőbb lény termé-

szetéről s szavakban tévedtél is: az Ő igazsága lakozott a Te lelkedben és az ő szeretete volt a Te életed¹ S a mint személye: úgy rendszere is módszerével elragadta Jacobit. A mi definiálható, a mi bebizonyítható: az egy nagy egységben előtte feküdt. Kiterjedés és gondolkozás, anyag és szellem mind ez egy s a kiterjedés és gondolkozás csak a végtelen attributummal bíró, de csak e kettő szerint az *egy*-nek emberileg felfogható attribútuma; s minden egyes, mivel egyes és ezért meghatározható szükség-szerű okozati összefüggésben áll egymással. Nincs véletlen, — önkény — még sub specie aeternitatis sem, mert még a substantia összes ténykedése is belső szükségszerűséggel következik a substantia természetéből. Egy nagyszabású, a mindenséget felölelő, definitiók és argumentációk szálai által szükségszerűen egybefüggő egész áll a tudósnak mindenek fölött triumpháló szeme előtt. Ez minden tudománynak és minden tudományos kutatásnak eszménye!!

S Jacobi még sem akar ily tudós lenni: mivel ez a tudomány, ez a tudományos kutatás szükségszerűen elvezet az atheismusra, a fatalismusra, a nihilismusra.

Meghatározni, vagyis fogalmat alkotni csak úgy lehet, ha a meghatározandónak közvetlen feltételeit (genus proximum) belátjuk.

Bebizonyítani csak azt lehet, a mit feltételeiből levezetünk. A meghatározás tehát épp úgy, mint a bebizonyítás a meghatározandót, valamint a bebizonyítandót *feltételezett*-nek, tehát nem feltétlennek tekinti s így a feltétlent a maga köréből kizárja. Ha tehát a tudomány módszere szempontjából csakis a meghatározás és a bizonyítás fegyverével, eszközével dolgozik: úgy a tudomány kénytelen a *feltétlent* az ő köréből kizárni. Isten tehát, mint feltétlen, a tudomány köréből ki van zárva s így a tudomány atheistikus; a tudós, mint ilyen *atheista*.

Az atheismus mellett a fatalismus vádjával sújtja Jacobi a tudományt. Ha ugyanis csakis az képezi a tudomány tárgyát, a mi mint feltételezett egymással ok és okozati összefüggésben

¹ L. Harms: Die Philosophie seit Kant. 1879. a 90 l. — Mäskülönbön pedig l. különösen Erdmann, Ueberweg, Ritter és Zeller (Geschichte der deutschen Philosophie seit Leibniz) bölesészet-történeti műveit.

áll: úgy a tudomány tárgyát a *szabadság* alapján való ténykedés nem képezheti. Az egész erkölcsi világrend ezen alapjának kizárásával veszélyeztetve van; a személyiség a maga kezdeményező és ezért felelős lényegében a tudomány országából száműzött; az egyes az ő cselekvésében is mástól függ s cselekvése indító okai fatum szerint nehezednek reá. E tudomány a *fatalismusnak* termője!

S végre nemcsak Isten, nemcsak az ember szabadsága semmisül meg ezen tudomány körén belül, hanem egyáltalában minden concret, valóságos lét e tudomány uradalmában megsemmisül. *Nihilismus* ezen tudománynak harmadik jelzője. E tudomány ugyanis elvontságokból, abstractiókból *indul* ki demonstratióiban s a fogalomalkotás, az sem *vezet* másra, mint abstractióra. Abstractióból csakis abstractumot, de soha concret dolgot nem lehet levezetni: úgy, hogy a concretum, tehát a tulajdonképpen való a tudományon kívül esik s így az, a mi a tudomány körébe esik, tulajdonképpen nem való, igazában semmi. Semmire vezet tehát a tudomány; *nihilismus* a tudományos kutatás eredménye.

A tudománynak az az imponáló épülete, a melyet Spinoza emelt fel — bár belső constructiója, támrendszere alapján Jacobit is bámulatra ragadta, — mégis eredmény dolgában szívét Rousseau felé irányítá, a kivel együtt mást nem mondhatott: „j'abhorre Spinoza“.¹

¹ Jacobi hasonló módon, különösen theologiai (Isten léte) szempontból foglalkozik Fichte, Schelling philosophusokkal. Fichtében látja a speculativ ész igaz messiását, a mennyiben az „Én“-ből a gondolkodás erejével keletkezteti a világot. Jacobi figyelmezteti Fichtet arra, hogy az az „Én“ csakis a „Te“-vel szemben létezik s így alapjában téves azt a „Te“-t, azt a „Nemén“-t az „Én“-ből levezetni; de figyelmezteti a levezetés eredményében jelentkező absurdumra is, a mennyiben ez esetben Isten, a mire végre eljut az „Én“, nem egyéb, mint Isten teremtményének productuma. Ez pedig absurdum. (Mindkettőnél az a hiba, hogy a léti és az ismereti okot össze tévesztik. Ismeret szempontjából csak a Neméne fejlődik ki az Én, de realiter mind a kettő már van; csak azért mert mind a kettő *van*: keletkezik az Én és Nemének *talata*. Így vagyunk Istennel is. Ismeret dolgában produktumunk, lét dolgában mi vagyunk a productumok.) Nem jut Jacobi más eredményre Schelling philosophiájával szemben sem. Schelling a speculativ, demonstráló philosophia szellemében helyesen jár el, midőn Istennek is

Megemlékezett Rousseau kapesán másik mesteréről is, Bonnetről, a ki konkrét valóra, annak tiszta tapasztalati úton való megértésére, megismerésére irányította a tanítvány figyelmét. Ugyan ezen kérdéssel ismeretelméleti, kritikai szempontból foglalkozott *Kant*.

Sem az empirico-materialistikus, sem a speculativ idealisticus uralkodó irány nem foglalkozott éppen ezen kérdéssel, mely az ismeret feltételeire és határaitra vonatkozik komolyan. Dogmatikus alapon okoskodott ez, és tanított amaz. Ezen transcendentalis kérdéssel kell foglalkozni; csak így lesz a philosophia kritikailag is megálló alapon nyugvó. Mig Wolffék mindent az észből kívántak demonstrálni: addig Kant értésére adta ezen irányzatnak, hogy bizony az ész demonstrálásának anyagát magából a tapasztalatból veszi; s míg viszont az empirikus irány öntelten állítja, hogy képzeink csak a tapasztalatból származnak: addig Kant figyelmezteti az empiristákat, hogy bizony tudományos ismeret a tapasztalatnak véletlenül nyújtott anyagából nem származik, hogy ezért is szükséges ezen anyagot állandó emberi formákba önteni (aesthetikai schemák és a kategóriák). A tapasztalatra szorítkozik tehát minden ismeret s viszont az ismeret tudományos csak úgy lehet, ha a tapasztalatnak anyaga nem úgy, a mint az magában van, hanem a mint az a mi általános emberi formáinkban s így nekünk feltűnik — lép elibénk. A tüneményvilág tehát a tudomány-ismeret és feldolgozás tárgya és nem a dolgok önmagukban véve.

A dolgok önmagukban véve nincsenek *adva* a theoretikai ész számára, de a dolgok önmagukban igenis észtermészetünkön alapuló követelmények, *feladatok*, a melyek akaratunkat irányítják; így tehát nem az ismeret constitutiv, hanem regulativ elemei, nem a theoretikai, hanem a gyakorlati észhez szólnak. Észtermészetünk követelménye az erkölcsi törvény, mely a

keresi alapját, a melyből Istent levezetni akarja; s helyesen jár el, midőn Istenben is keresi a teremtésre indító okát. Midőn így Schelling ilyformán akár egy Indifferentiára, akár egy „Urgrund“-ra, ősalapra jut, ő is eljut Isten megsemmisítésére; mert ha van, mi Isten előtt, Isten fölött áll: úgy megszűnt Isten Istennek lenni. Alapjában tehát épp úgy Fichte, mint Schelling eljut oda, a hova a Spinozismus vezet,

kategorikus imperativusnak meg nem alkuvó és semmiféle érzéki tárgyra nem irányuló alakjában lép fel. Tekintet nélkül minden kedv vagy kedvetlenségre, tehát egyedül a tisztelet (*Achtung*) indítására hivatkozva oly cselekvést követel, a melynek maximája az általános törvényhozás elve lehessen. A mi az ész alapján „kell”, az lehetséges is, arra *képes* is az ember. A tüneményi világban, az empirikus téren ninesen szó „*kell*”-őségről, sem pedig „*képes*”-ségről, hanem csakis a kényszerűségről, az okszerű kötöttségről. A „*kellő*”-ség, a „*képes*”-ség a noumenonnak világába vezet; az empirikus „*én*” mögött nézi az intelligibilis ént: azt a noumenont, a mely *feltétlen* s azt az „*én*”-t, a mely nem egy láncszem a feltételezettek sorozatában, hanem *kezdő*-pont. A cselekvési kezdőpontnak tehát sajátossága az okozati összefüggés fölé való helyezettség, vagyis más szóval a *szabadság*. Az erkölcsi törvény tehát, a mely észtermészetünkön alapúl, „*kellő*”-ségével és „*képes*”-ségével feltételezi a *szabadságot*.

A mint az ész természetén nyugvó erkölcsi törvénynyel adott feltétlen feladat feltételezte mint cselekvési *alapot* a *szabadságot*: így ugyancsak a *szabadság* alapján nyugvó ezen erkölcsi cselekvésnek *kell*, hogy *ézelja* is legyen. Valamint a törvény, és a törvény teljesítésének alapja: úgy a *ézelja* sem lehet más, mint feltétlen. Javak tehát, a melyek mint az érzékiek feltételezettek, nem képezhetik ezen cselekvés *ézelját*. Nem javak, hanem csak a feltétlen, vagyis legfőbb jó lehet ezen cselekvés *ézelja*. A legfőbb jó az emberre, mint észlényre nézve az *erény*. Az ember azonban nemcsak észlény, hanem érzéki is; s mint ilyen, kívánja a *boldogságot* is. Ezért az egész emberre nézve a legfőbb jó oly állapot, a melyben a legmagasabb fokú erény a legmagasabb fokú boldogsággal egyesül. Ezen állapot tehát a gyakorlati ész követelménye, oly állapot tehát, a melynek *kell* létesülnie.

Ezen visszaútasíthatatlan követelménynyel *bizonyosak* lesznek azok a feltétlen eszmék, a melyeknek lehetőségét a *theoretikai* ész fentartotta, de épp úgy, mint azok ellentétének lehetőségét, a melyeket tehát — mint önmagukban levőket — nem tüneményieket, nem bizonyíthatott be. Ha az ész követelménye a legmagasabb fokú erény s mi érzéki természetünk, empirikus

énünk miatt azt a világon meg nem közelíthetjük: úgy okvetlen szükséges az, hogy mi ezzel a tüneményi céttel életünket ne zárjuk le, hogy fennmaradjunk halálunk után is; okvetlen szükséges *lelkünk halhatlansága*.

Ha azonban lelkünk halhatatlansága alapján el is érnők a legfőbb erényt: úgy ezzel még nem volna adva a legfőbb boldogság is. Pedig a legfőbb jó *ezt* is kívánja. A legfőbb boldogság ugyanis nincs semmiféle okozati összefüggésben a legfőbb erénnyel. A kettő nem analitikai, hanem synthetikai kapcsolatban állanak, vagyis más szóval, a kettő között az ész és az érzéki természet ellentéte miatt nincs belső kapcsolat. Az ész nem haladhat az érzéki természet körébe s viszont nem az érzéki természet az észnek körébe. Ha tehát az ember ezek alapján a megfelelést nem csinálhatja meg s a tapasztalat tanubizonysága szerint e világon a kettő között nem egyszer a legnagyobb ellentét is létezik: szükségzerű felvenni oly lényt s létében *bizonyos*-nak lenni, a mely lény az ész és természet fölött áll s ki majd a tulvilágon ezt az ellentétet, ezt a meg nem felelést megszünteti s így a legfőbb jó létesítését lehetővé teszi. Ezen lény *Isten*. Isten létének gondolata tehát a gyakorlati ész követelményén alapúl. *Bizonyosak* vagyuk Isten létében, mivel az ész természetén nyugvó erkölcsi törvény követelménye — a mely pedig feltétlen — csak *Isten* útján létesíthető.

Igy kívánja Kant a tudományos ismeret lehetőségét és hatását kritikai alapon biztosítani, de egyúttal azon feltétlen s így a tudományos ismeret körébe nem tartozó, önmagában levőket is, mint a gyakorlati ész követelményeit.

Jacobi sajátos álláspontját Kant-tal szemben gyakorolt kritikája világosítja meg.¹

Jacobi Kanttal teljesen egyetért, hogy elvontságokból igaz ismeretre nem jutunk. Szükséges a tapasztalatból, a concret tapasztalatból kiindulni. Egyetért továbbá vele abban is, hogy a philosophiai tudományos ismeret tárgya csak a phaenomenon,

¹ A leghatározottabban Harms állítja, hogy csakis ezen polemikája biztosítja Jacobi helyét a philosophia történetében. I. Harms: Die Philosophie seit Kant 88 l.

a tünemény lehet, a mennyiben a meghatározó és levezetőleg bizonyító tudomány csak a feltételezettnek, az oki összefüggésbe helyezhetőnek körére szorítkozik. E mondottak közelebbi értelmezésében azonban épp úgy, mint a többire nézve, lényegesen ellenkezik Kanttal.

Tagadja Jacobi, hogy Kant az *igazi* tapasztalatból indulna ki. Tudományos kutatásának tárgyát az érzékek nyújtják ugyan: de nem úgy, a mint azok magukban vannak, hanem már is általunk elváltoztatva, tehát csak mint tünemények. Ezen tünemények csak reánk nézve léteznek, de magukban véve nincsenek: úgy, hogy az az ismeret, az a tudomány, a mely ezen tünemények feldolgozását adja, csupa *idealismus* s így tulajdonkép *nihilismus*.

Ha a tüneményben nem tűnik fel a dolog önmagában: akkor az a tünemény látszat s így az ismeret, a melyet nyújt, csak látszatos, semmis és éppen nem az, a mit maga számára biztosítani akar Kant. Kant különben ellentmond önmagának, a midőn az ismeret genesisének alapjául elismeri a dologt magában véve, a mint az kívülötünk létezik. Ez a *maga tartalmával* hatol be lelkünkbe (mi adjuk szellemi szervezetünk alapján a formát) s ismeretünk mégis csak a tüneményre, de nem a dologra önmagában véve vonatkozik. Az alap tehát ellenkezik eredményével.¹ Midőn Kant mindent (a dologt önmagában) tüneményekbe, képzetekbe old fel, nem a dolgokról, hanem a kutatónak saját gondolkozásáról, saját képzeteiről nyerünk tudomást s ezen ismeret, szemben a tárgyi világgal, nem ismeret, hanem *álmodás*; — az „Ének ezáltalán játéka önmagával“.²

Ugyancsak ily negatív eredményre jut Jacobi Kant gyakorlati ész kritikájának tételeivel szemben. Hiába erőlködik Kant a gyakorlati ész útján visszanyerni azt, a mit a theoretikai ész útján elveszített. Ha a theoretikai ész minket egyszer meggyőzött arról, hogy a szabadságnak, a halhatlanságnak, az Istennek eszméi csakis ész-tevékenységünk szüleményei, de hogy magukban véve elgondolhatlanok, a mint ezt az antinomiák, a para-

¹ Jacobi ezen ellenvetéseit szintén Harms tünteti fel legtisztábban i. m. 94 l.

² L. Zeller i. m. 443 l.

logismusok és az Isten létét bizonyító kísérletek akár az ellenmondások, akár a tévkövetkeztetések útján mutatják: akkor hiábavaló munka ezen megingatott tételek megerősítése. Vagy igaza van a theoretikai ész kritikájának s akkor lehetetlenek a gyakorlati ész kritikájában leszűrt tételek, avagy fordítva áll a dolog s ez esetben Kant főmunkája semmis.

De magában véve sem képezhetik a gyakorlati ész kritikájának tételei az igaz ismeret tárgyát. Hisz nem tapasztalati tényekről, nem *adott*-ról van ezekben szó, hanem észkövetelményekről, *fel*-adatról; tehát subjectiv természetű, óhajszerű az a minnek tárgyi valósággal kellene bírnia.

Végre erkölcsi, morális szempontból sem bírnak a gyakorlati ész-kritikának tételei súlylyal. Az összes észkövetelmények, erkölcsi törvények a kategoricus imperativusnak pszichologiai feltétele s tulajdonképi realis oka (az intelligibilis észre támaszkodva): a *szabadság*. Most már éppen ezen szabadság, a moralitásnak ezen fundamentuma is ingadozik, a mennyiben a szabadságnak még *lehetőségét* sem lehet bebizonyítani. Mind ezért is „lehetetlen hypothesisnek, elgondolhatlan, chimaerai, csakis subjectiv objectumnak“ nevezi, a melynek csakis rossz hatása van; „méreg az, mely az értelmetlent elbódítja, az értelmest pedig az igazság gyűlöljévé teszi, mely az ember szellemi természetének legmélyébe és legjava részébe halált és enyészetet hoz, mely őt minden kedv és életnélküli mumiává kiszárítja“¹

¹ L. Zeller i. m. 443 l. s Jacobi műveiből Zeller után idézem III, 1 stb. 59 stb. 102. 111. 125. 175. 179. stb. 229. 350. és II 14. 21. 29. 44. 216. 2.99 IV/b 259.

Báthory Gábor és Bethlen viszonya a két oláh vajdasághoz.

Erdély a XVI. század elejétől a XVII. század végéig állandóan kisebb-nagyobb befolyást gyakorolt a szomszédságában fekvő két oláh vajdaság fölött, melyeknek vajdái természetszerűleg Erdélyhez vonzódtak, hogy ha már függetlenségüket nem is tudják megőrizni, legalább életüket mentse meg a törökkel szemben. Erre utalta őket, különösebben a havasalföldi vajdákat, Erdély fekvése is, mert a kis Erdélynek uralkodó helyzete volt a havasalföldi síkság fölött. Viszont Erdélyre nézve is igen fontosak voltak a vajdák politikai állása és cselekedetei, és ezeket az erdélyi fejedelmek mindig is figyelembe vették.

Természetesen addig, míg Erdély véglegesen meg nem alakult, míg be nem következett a tényleges különválás, az erdélyi fejedelmek nem fordíthattak kellő gondot a két szomszédos ország helyzetére, mert Erdélynek erejét azon küzdelmek fogyasztották, vezérférfiainak figyelmét azon akadályok foglalkoztatták, melyekkel a különválás, az önállóság kivívásáért kellett megküzdeniök. Midőn azonban Erdély szervezésének nagy akadályai le voltak győzve, hozzá fogtak a fejedelmek, hogy egy olyan erős, hatalmas országgá tegyék Erdélyt, mely magába foglalja a szomszédos államokat is, első sorban a két oláh vajdaságot.

Báthory Zsigmond volt az első, a ki hatalma alá hajtotta az oláh vajdákat, erős hitlevélen alapuló hatalmával rendelkezvén fölöttük, majd Báthory Endre kísérli meg követni elődje példáját, azonban jámbor hitével saját vesztét sem látja, belemegy a Mihály vajda által ravaszúl font hálóba, helyébe pedig újra Zsigmond kerül, de Zsigmond fejedelem már nem tudja megállani helyét, melyet Székely Mózes foglal el, azonban ő is elbukik.

Az új fejedelem, Boeskay szintén sokkal kevesebb ideig uralkodott, minthogy újra megvalósíthatta volna azokat a terveket, melyek a két oláh vajdaság behódoltatását célozták s a melyek Báthory Zsigmond uralkodása alatt testet öltöttek. Utódja, Rákóczy Zsigmond beteges, öreg ember volt, a ki inkább barátságban akart élni a vajdaságokkal, mintsem hogy főnhatósági joga elismertetéséért háborúba keveredjék. A fejedelem maga is érezte, hogy a kormányzás terhei meghaladják erejét s ezért, másfelől meg nem akarván polgárháborút előidézni a heves és trónra vágyó Báthory Gáborral szemben, az országra minden oldalról tornyosuló veszedelmek elhárítása, a béke érdekében lemondott a fejedelemségről.

A Rákóczy lemondásával megüresedett fejedelmi székre az összegyűlt rendek *Báthory Gábort* választották meg. Alig foglalta el a fiatal, tetterős Báthory Gábor a trónt, azonnal a két oláh vajdaság felé fordította figyelmét, fiatal kora daczára helyes tapintattal fogván föl Erdélynek helyzetét a vajdaságokkal szemben, melyekben Erdélynek a befolyása Báthory Zsigmond óta folyton csökkent, a hűbéri viszony pedig teljesen meglazult. Erre különben már a választási föltételek is ösztönözték, melyekben a rendek kimondották, hogy „az két Oláhországgal is az jó szomszédságot megoltalmazza”,¹ mert a vajdák kétszínű politikája következtében Erdély több ízben szenvedett kárt. A fejedelem épen ezért biztosítani akarta az országot s ezt úgy remélte elérni, ha a régi hűbéri viszonyt állítja helyre. Hogy mily buzgalommal foglalkozott e tervvel, mutatja az is, hogy a tanácsosaival tartott első értekezlete is a havasalföldi viszonyokra vonatkozott.

A fejedelemnek az volt a célja, hogy fölújítva azt a viszonyt a két vajdasággal, mely Báthory Zsigmond idejében fönnállott, hogy Erdély fősége alá vonva Havasalföldet és Moldvát, egy erős államot alkosson, de nem a török ellen, mint Zsigmond, hanem azért, hogy annál nagyobb tekintélye legyen, midőn a lengyel korona után fog nyulni, a mi életének vég-

¹ Báthory G. választási föltételei. Szilágyi, Erdélyi Országgyűlési Emlékek. VI. kötet. Törvények és okiratok 90. l.

ezélja volt. Tervéhez természetesen szükséges volt az, hogy a két Oláhországban olyan vajdák legyenek, akik teljesen tőle függenek és akikre terve végrehajtásában mint biztos eszközökre számíthasson. De az akkor uralkodó havasalföldi vajda, Radul nem látszott olyannak, aki tartósan híve lehetne a fejedelemnek, mert folytonosan változtatta politikáját. Ezt a vajdát tehát el kellett távolítani Havasalföld vajdai székéből.

A kétszínű politikát folytató Radul megbuktatására sohasem volt kedvezőbb alkalom, mint akkor; a prágai udvartól el volt zárva, mert az uralkodó házban Rudolf és Mátyás között meghasonlás keletkezett; a porta pedig már eddig is rossz szemmel nézte Radul politikáját és nem bánta, ha az erdélyi fejedelem elűzi, vagy ha helyes útra téríti az ingadozó vajdát; a moldvai vajda, Mogila Konstantin meg éppen örvendett volna, ha gyűlölt szomszédjától megszabadul; ezenkívül saját boérjai sem szerették, tehát nem lett volna nehéz elmozdítani Radult, kinek már az utódja is ki volt jelölve Kamarás Mihály havasalföldi boér személyében, ki akkor néhány bujdosó társával Brassóban tartózkodott.

Mielőtt a fejedelem belement volna terve megvalósításába, teljesen tisztában akart lenni a helyzettel. Ezért felvilágosítást kért Weiss Mihály brassai polgártól, ki a havasalföldi ügyeket és Radulnak a helyzetét is a legalaposabban ismerte. Weiss azonban azt válaszolta, hogy nem tartja tanácsosnak Radul megtámadását, mert igen erős és gazdag, ezenkívül igen ravasz, tehát nagyon nehéz volna leverni. Ugyanakkor Piskóti Balázst meg titokban Moldvába küldi Báthory, hogy megtudakolja a vajda véleményét. Jassyban nagyon megtetszett a terv s a vajda készséggel ajánlkozott, hogy segíteni fogja a fejedelmet Radul ellen, sőt Kamarás Mihálynak, a trónkövetelőnek 4000 forintot, lovat és egyéb ajándékokat is küldött.¹

Weiss véleményét a moldvai vajda izenete háttérbe szorította s a fejedelem elhatározta, hogy Radullal szemben érelyesen fog föllépni, minthogy azonban az országgyűlés tudta és

¹ Weiss naplója. Trauschenfels: Deutsche Fundgruben etc. III. k. 1860. Brassó, 200. l.

beleegyezése nélkül nem indíthatott hadjáratot, összehívta a rendeket (1608. máj. 15.) A rendek Radul megbuktatásának tervét beható megfontolás alá vették, hosszasan vitatkoztak e kényes és mindenesetre kockázattal járó ügy fölött, végre arra az eredményre jutottak, hogy nem tanácsos a békés és barátságos viszonyt megzavarni egy bizonytalan hadjáratral, hanem küldjenek követtséget Radul vajdához és követeljék tőle a hitlevél kiállítását, mint az előző fejedelmek alatt gyakorlatban volt, ismerje el a vajda Erdélynek főnhatósági jogát, mert ellenkező esetben haddal fogják kényszeríteni rá.

A fejedelem noha csak részben érte el ezélját, a mennyiben Radul megtámadása csak föltételes volt, belenyugodott a rendek válaszába s követet küldött a havasalföldi vajdához. Radul látva, hogy minden oldalról veszély fenyegeti, mindenfelől ellenség veszi körül, hajlandó volt boérjaival együtt a felszólításnak engedelmeskedni s a régi viszonyt felújítani. 1608. máj. 31.-én tette le a vajda boérjaival együtt a hűségesküt a szövetségre, melynek pontjait nem ismerjük, de annyi bizonyos, hogy nem újult meg a fejedelem és a vajda között a hűbéri viszony, hanem csak védő- és dacszövetség jött létre, melynek, úgy látszik, egyik pontja az volt, hogy a bujdosó boérok fogassanak el, mert Radul kívánságára az Erdélyben tartózkodó havasalföldi bujdosók mind elfogattak s kettőt kivéve, a többit mind kiszolgáltatták a vajdának, köztük Kamarás Mihályt is.¹

Miután Báthory Gábor Havasalföld felől biztosította magát, Moldvára fordította figyelmét, annyival is inkább, hogy Mogila Konstantin moldvai vajdára csak addig számíthatott biztosan, míg a vajda ellenségével, Radullal ki nem békül, minthogy pedig most szerződés jött létre közöttük, a fejedelem biztosítani akarta magát Moldva felől is. Báthory, ki a Radul vajdával való kibékülést csak a körülményektől előidézett fegyverszünetnek tekintette, sietett a moldvai vajdával szorosabb szövetséget kötni; ez sikerült is, mert a moldvai vajda és boérjai 1608. július 18-án letették az esküt és kiállították az aláírásaikkal ünnepélyesen ellátott okíratot.²

¹ Weiss naplója 201. l.

² Közölve Weiss naplójában 204—205. l.

A hitlevélben a vajda megesküszik, hogy Báthory Gáborhoz és országához mindig hű lesz, barátjainak barátja, ellenségeinek ellensége fog lenni, teljes erejével arra fog törekedni, hogy a fejedelem javát munkálja, ha pedig a fejedelemnek szüksége lesz segítségére ellenségei ellen, kötelezi magát a vajda, hogy azonnal küldeni fog elegendő segítő csapatot. Igen érdekes a hitlevél utolsó pontja, mely egyetlen egy hitlevélben sem található meg ezen oklevelen kívül, mely azt mutatja, hogy maga Báthory Gábor sem hitte, hogy magasra törő terveit mind megvalósíthatja és hogy mindvégig nyugodtan kormányozhasson országában. Ugyanis az utolsó pontban a vajda megígéri, hogy ha a fejedelemnek menekülnie kell országából, mind őt, mind híveit szívesen fogadja s gondoskodni fog számukra illő ellátásról. A hitlevelekben az előfordúl igen gyakran, hogy a fejedelem biztosítja a vajdát esetleges menekülése idejére, de viszont nem: ez az egyetlen hitlevél, melybe azt is felvették. A hitlevélben nincsen megemlítve, de a vajda azt is megígérte, hogy 8000 forintot küld ajándéknak a fejedelemnek, a mivel megtette az első lépést Erdély főségének elismerésére. Ez a 8000 forint azonban nem volt rendes évi adó, hanem csak ajándék (munus) s azt bizonyítja a hitlevél is, mely nem hűbéri viszonyra mutat, hanem csak kölcsönös biztosító levél arról, hogy veszedelem esetében megsegítik egymást. Ilyen tartalmú hitlevél után nem lehet azt következtetni, hogy az említett összeg állandó évi adó lett volna, a mint néhány író föltünteti. Megczáfolja ezt az a körülmény is, hogy egy év múlva a vajda megküld 2000 forintot, a többire azonban haladékat kér, a mit nem tehetett volna meg, ha a 8000 forint évi adó lett volna. Hiszen a fejedelem sem egyezhetett bele ilyen adófizetésbe, mely szerint évek lefolyása alatt sem kaphatta volna meg egy évi adóját.

Báthory értesülvén a szerződés megkötéséről, 1608. aug. 9-ikére részgyűlést hirdetett, melynek főtárgya a moldvai vajdával kötött szövetség elfogadása volt. A rendek összegyűltek a kitűzött időre, de a moldvai követség késett; minthogy pedig a rendek nem maradhattak sokáig együtt, minden nemzetből 8—8 bizalmi férfiút választottak s kötelezték a megyék főispán-

jait is, hogy várják be a követeket, kik a gyűlés után meg is érkeztek a fentemlített hitlevéllel és uruk üdvözlétével, melyre a fejedelem Petki által küldött viszonyüdvözlétet.

Azonban a jó viszony nem volt tartós, megbontotta a moldvai vajda azzal, hogy az ígért 8000 forintot többszöri sürgetés daczára sem fizette meg, mire a különben is heves fejedelem fölbosszankodott és elhatározta, hogy a szerződést fölbontja. Weiss Mihály 1609 juniusában megbízatást kap a fejedelemtől, hogy a vajda hitlevelét vigye vissza és kérje el a fejedelemét. Weiss Mihály el is indult Brassóból s junius 10.-én már a moldvai vajda előtt volt, előadva a fejedelem kívánságát, egyszersmind kijelentette, hogy a fejedelem ezután is jóakaró szomszédja fog lenni csak „kötelesség alatt nem akar lenni, mivel-hogy Erdély Moldvának ennekelőtte való időkbén soha nem is volt kötelesc”.¹ A vajda azonban nem akarta teljesen megszakítani a fejedelemmel való összeköttetését, el akarta simítani a kényes dolgot s igyekezett kiengesztelni a fejedelmet; megújította ígéreteit és a hitlevelet nem akarta visszaadni, mire Weiss Mihály letette a vajda asztalára a vajda hitlevelét s ott hagyva, visszatért. Mogila Konstantin vajda erre megijedve, nem sokára követet küldött (1609. nov.), a ki egy szép paripát, kutyákat hozott ajándékba a fejedelemnek és elhozott 2000 forintot a vitás 8000 forintból, ígérve, hogy rövid idő alatt a hátralevő részt is el fogja küldeni. De Báthoryt nem lehetett olyan könnyen kiengesztelni; a fejedelem elfogadta ugyan az ajándékba hozott lovat és kutyákat, a pénzt azonban visszautasította és a követet letartóztatta, hogy így kényszerítse a vajdát a hitlevél visszaküldésére.

Báthory Gábor ez erőszakossága, általában nagyratörő politikája, szenvedélyes jelleme mindenfelé ellenségeket támasztott. Legnagyobb ellensége a bécsi udvar volt, mely nagy reményeket fűzött Báthory fejedelemségéhez, azt hívén, hogy benne megtalálják Báthory Zsigmond politikájának folytatóját s meg voltak győződve, hogy ő majd ismét egyesíteni fogja az aldumai államokat a magyar király fősége alatt. Az udvar azonban

¹ Weiss naplója 207. l.

nagyon esalatkozott, mert Báthory Gábor akart ugyan szövetséget létesíteni a két Oláhország és Erdély között, de nem a bécsi udvar, hanem a saját fősége alatt, hogy erre a szövetségre támaszkodva, könnyebben elérhesse a lengyel koronát.

A fejedelem terve azonban nem tetszett az oláh vajdának, kik féltették önállóságukat Báthory politikájától. Radul havasalföldi vajda különben is a Habsburg-ház teremtménye volt, ennél fogva a német politikához hajlott; Báthory Gábornak ugyan hűséget esküdött, de azért állandó összeköttetésben állott a bécsi udvarral, hová igen ellenséges indulatú leveleket írt a fejedelem ellen. 1609. májusában Radul már ismét fölajánlotta hűségét II. Mátyásnak három föltétel alatt, melyekben a török ellen akarta biztosítani magát.¹

Épen így gondolkozott a moldvai vajda is, kit a fejedelem mélyen megsértett, midőn visszaküldötte a hitlevelet s letartóztatta a vajda követét. A vajda ilyen körülmények között belátta, hogy a heves, erőszakos fejedelem törekvése reá nézve káros s ezért készségesen sorakozott Báthory Gábor ellenségei sorába, miután egy második követsége s újabb lóajándéka sem engesztelte ki a haragvó fejedelmet. Báthoryt Weiss sem tudta békés kiegyezésre bírni, pedig a moldvai vajda ugyancsak ösztönözte erre, sőt még fényes ajándékokat is küldött Weissnak, csak-hogy a béke útját egyengesse,² de Báthory nem akart lemondani tervéről s így minden békítési kísérlet hiábavaló volt.

Észrevették a havasalföldi bujdosó boérok is a fejedelem szándékát, kik (1609. jul. 25.-én) Báthory Gáborhoz fordúlnak, hogy segítsen nehéz helyzetükön, eszközölje ki, hogy békében haza mehessenek s ott nyugodtan élhessenek, mert most „az boérok, az kiknek kezekben hatta volna az országot, hogy ezek főképen mint magok hazáját oltalmaznák, mindenek ellen, ők pediglen sem Istent, sem hazájoknak megmaradását nem gondolják meg, hanem az nagy henyélésben mind fejedelmestől vadnak mindéltigh... az országnak boirit le kezdték vágni

¹ Daróczy Ferencz jelentése. Darócz, 1609. május 13. Erd. Orszgy. Eml. VI. k. Törv. és okir. 131. l.

² Iorga: Studii și documente etc. București, 1902. IV. k. Legăturile principatelor române cu Ardealul LXXVII. l.

marhájakért, gazdagságokért...“ kéri tehát a fejedelmet, hogy „minden szorgalmatos gondviselését fordítsa arra az országra“, mert ha „az pagánság kezében“ jut, Erdélyre nézve is veszedelmes lesz. Kéri a fejedelmet arra is, hogy Simont tegye Havasalföld vajdájává.¹

Azonban a fejedelem még nem teljesíthette e kérést, nem támadhatta meg Radult, mert a magyarországi ügyek teljesen lefoglalták. Ugyanis II. Mátyás és a magyar párt arra törekedett, hogy szorosabb viszonyt létesítsen az anyaország és Erdély között, hogy a magyar koronához tartozónak ismeressék el Erdély, haesak névleg is. Már javában folytak az alkudozások, midőn egy váratlan esemény, a Kendy-féle összeesküvés megzavarta azokat. Az összeesküvést azonban, mely a fejedelem élete ellen irányult, még idejekorán felfödötték, mire Báthory Kendyt és még néhány társát megnótáztatta, kik azután Magyarországra menekültek s ott meg akarták akadályozni a kiegyezést, a mi annyival is inkább sikerülhetett, mert maga II. Mátyás is pártfogásába vette Kendyt s az erdélyi fejedelem-ségbe akarta juttatni.

Ilyen körülmények között Báthory nem akart többé a magyarországi békülésre gondolni, hanem a saját megerősítésére fordította minden figyelmét s hadi készülétekhez fogott, hogy esetleges támadás alkalmával készen legyen. Épen kapóra jött az oláh vajdák közeledése, kiknek követei 1610. júliusában Kolozsvárra érkeztek, hogy a meglazult viszonyt, a mennyire lehet, megjavítsák. A fejedelem ki is egyezett velük, Konstantin moldvai vajda követének átadta a Weiss Mihály útján visszakövetelt szerződési okíratot, a vajdát meg, melyet Weisstől haza küldött volt, visszahozatta Moldvából.² Úgy látszik, hogy a jó viszony teljesen helyreállott, mert már 1610. aug. 25.-én megérkezett a kért moldvai segítség, sőt csakhamar Havasalföldről is érkezett egy 3000 főnyi hadsereg, minthogy azonban időközben megkötötték az egyezséget Kassán, a fejedelem visszaküldötte a segítő hadakat.

¹ Hurmuzaki E.: Documente privitoare la istoria Românilor. București. IV. k. 1. rész. 417—418. l.

² Szilágyi S.: Báthory Gábor fejedelem. Pest, 1867. 95. l.

A veszedelem azonban korántsem szűnt meg, mert Kendy nem nyugodott, minden áron el akarta nyerni az erdélyi fejedelemséget; tervének megnyerte a lengyeleket is, kik aggódva nézték Báthory politikáját, félve, hogy az esetleg megerősödő szomszéd fejedelem hatalma veszélyt fog hozni Lengyelországra is. Kendy a két Oláhországba is küldött követeket, hogy megnyerje magának a vajdákat, kik közül Radulra biztosan számított, mert Radul már annyira elpártolt Báthorytól, hogy 1610. júliusában a lengyel királynak esküszik hűséget.¹ Ugyanakkor a moldvai követek is megjelentek a lengyel udvarban, hogy megbeszéljék a tervet, de Konstantin moldvai vajdára nem számíthattak biztosan és ezért elhatározták, hogy ha nem csatlakozik, elűzik és Miresét, a Cercel Péter fiát ültetik a vajdai székre.

A fejedelem azonban Sarmasági árulása folytán értesült az ellene titokban készült szövetségről, az oláh vajdák összeköttetéseiről s elhatározta, hogy nem várja be a veszélyt, hanem megelőzi; halasztásra nem volt idő, ezért gyorsan eselekvéshez fogott. Meg kellett erősítenie trónját s ezt csak úgy érthette el, ha a két oláh vajdát hűbéri viszonyban magához kapcsolja és a folytonosan Bécshez hajló szászokat megtöri.

Legközelebbi veszélyes ellensége Radul, havasalföldi vajda volt, ki a szászokkal, különösen Brassóval szoros összeköttetésben volt, tehát reá készült az első csapást mérni. Mint-hogy a havasalföldi vajda „igen ezigán“ volt, a fejedelem is ravaszsághoz folyamodott, s mialatt hadait gyűjtötte, folytonosan járatta követeit Radulhoz, hogy biztosítsák jóindulatáról és barátságáról.

Báthorynak, hogy teljesen biztosítsa magát, mielőtt Radult megtámadta volna, a szászokkal kellett végeznie, nehogy azok hátba támadják, midőn Havasalföldön hadakozik. Terve sikerült is, mert a szászok legerősebb városát, Szebent egy váratlan támadással elfoglalta. A szászoknak e gazdag és legjobban megerősített városát elfoglalva, megtette az első lépést hatalma növelésére, mert ebből a szinte bevehetetlen városból nemesak

¹ Iorga i. m. LXXX. I.

Erdély fölött parancsolhatott, hanem a két oláh vajdaság, különösen Havasalföld fölött is. Innen könnyen fékezhetette a szászokat s nagy erőt kölesönözhetett a Havasalföld ellen indítandó hadjáratának is. Szeben elfoglalása után már nyugodtan indulhatott Havasalföld ellen, melynek vajdája szintén nem sejtett semmit.

1611. januárius havának első napjaiban érkezett az erdélyi sereg Havasalföldre, teljesen váratlanul, hogy Radult meglepesse és foglyúl ejtse. Ez azonban nem sikerült, mert Weiss Mihály brassói tanácsos, a ki nem rokonszenvezett e hadjáratral, mely Szeben eleste után Brassó és a szászok kiváltságainak megsemmisítését is maga után vonta volna a sikerek után, titokban értesítette Radult, hogy mi készül ellene Erdélyben.¹ Erre a vajda összeszedvén kincseit Moldvába, majd Lengyelországba menekült, védelem és fő nélkül hagyván hátra az országot, melyet a hajdúk szélteben-hosszában dúltak, roppant nagy zsákmányt rabolva össze.

Báthory Gábor tehát nem érte el teljesen célját, mert Radult nem tudta elfogni, de az országot mégis hatalma alá hajtotta s fölvette a „Havasalföld fejedelme“ czímet; maga Báthory sem gondolta, hogy ilyen könnyen elfoglalhassa Havasalföldet, mert jól ismerte Radul ravaszságát és vitézségét. Az ország meg volt hódítva, most arra kellett törekednie, hogy meg is tartsa azt, ez pedig a porta akaratától függött. A fejedelem tehát Tergovistból azonnal fényes küldöttséget menesztett a portára, előterjesztvén Radul megtámadásának igazi indító okait és annak szükségességét; egyúttal engedélyt kért Moldva megtámadására s arra is kérte a szultánt, hogy a havasalföldi vajdaságba öcsesét Báthory Andrást, a moldvaiba pedig Istvánt helyezze.

A szultán tudomásúl vette Radul elűzését, kire már úgy is rossz szemmel nézett, de már abba nem akart beleegyezni, hogy a havasalföldi vajdaságot Báthory András kapja, mert így a fejedelem igen nagy hatalomra tett volna szert, hanem a

¹ Mika S.: Weiss Mihály. Magyar Tört. Életrajzok. IX. évf. Budapest, 1893. 119. l.

Konstantinápolyban nevelkedett Michne Radult nevezte ki vajdává, a moldvai hadjárattól meg egyenesen eltiltotta, mire Báthory Gábor visszavonúlt Erdélybe, egy kis őrséget hagyva hátra Bethlen Gábor vezérsége alatt.

A fejedelem hazatérve, nem hagyott fel hadikészületeivel, mert tudta, hogy havasalföldi hadjáratának következményei nem maradnak el; tudta azt is, hogy Radul és Konstantin vajda között szövetség van. Báthory tehát elhatározta, hogy gyors támadással a moldvai vajdát is megfosztja országától. A szebeni országgyűlés (1611. ápr. 23—30.) el is rendelte a hadfelkelést Moldva ellen, de erre nemsokára más rendeltetés várt, mert a veszély közelebb volt, mint ahogy a fejedelem hitte, mivel ellenségei meg akarták semmisíteni közös támadással.

Ugyanis a havasalföldi események ilyen alakulásába Radul nem tudott belenyugodni, hanem mindent elkövetett, hogy trónját visszafoglalhassa. Első sorban II. Mátyáshoz fordul, ki megújítja vele (1611. febr. 20.) és a moldvai vajdával (febr. 28.) a régi viszonyt, mely szerint Mátyás megvédelmezi őket Báthoryval szemben, viszont ők azonnal megindúlnak egész haderejükkel Báthory ellen, mihelyt szükség lesz reá.¹ Radul a szövetség megkötése után csakhamar, már 1611. májusában Havasalföldre tört s leverve az ott levő csekély számú magyar csapatot, Michnet elűzte.

Ez az új fordulat nagy hatással volt az erdélyi elégületlenekre is, kik közül legelőször a szászok, élükön Brassóval, illetőleg Weiss Mihályval, törekedtek arra, hogy a fejedelmet megbuktassák. A terv az volt, hogy Radul vajda II. Mátyással, a magyarországi urakkal, az erdélyi bujdosókkal és elégedetlenekkel egyetértve egyszerre támadjanak, a vajda délről, a magyarországiak északról törjenek Báthory ellen.

De ezek a készülődések nem kerülték el a fejedelem figyelmét, ki megtette a szükséges lépéseket, hogy megghiúsítsa ellenségeinek tervét. Junius hó elején (1611.) követet küldött a portára, hogy panaszt tegyen Radul visszatérése és Michne elűzése miatt, továbbá, hogy Konstantin moldvai vajda letevését

¹ Hurmuzaki. Documente etc. IV. K. 1 r. 429—32.

kieszközölje s az oláh vajdákat segítő lengyelek ellen segítséget kérjen. A követ azonban nem nagy eredményt ért el, mert a porta II. Mátyás, a szászok követei és a Radul részére megnyert francia követ közbenjárására nem akart mélyen belebocsátkozni a viszályokba csak a budai basát útasította, hogy kísérje figyelemmel a dolgok fejlődését s ha szükségét látja, segítse meg a fejedelmet.¹

Ezalatt Báthory szorgalmasan gyűjtötte hadait s előcsapatait Nagy András hajdúkapitány vezérlete alatt előre küldötte a Barcaságba, hogy az esetleges kisebb támadásokat visszaverjék. De Nagy András megvesztegettetvén a brassóiaktól, visszavonult, még pedig olyan úton, hogy ne is találkozzék a fejedelem hadával, ki most magára hagyatva, vonult a nyílt lázadásban álló Brassó megfenyítésére.

Brassó ostroma azonban elmaradt, mert Radul, kivel a brassóiak Weiss Mihály tanácsára szövetséget kötöttek, a város segítségére sietett Havasalföldről. A fejedelem a töröcsvári szorosnál várta a vajdát, de Radul nem ott jött be, hanem meglepni akarván a fejedelmet, egészen járatlan úton rontott be Erdélybe s (1611.) július hó 9.-én megütközött az erdélyi sereggel a brassói papírmalom alatt. Az ütközet elején a fejedelem hadai győztesen nyomultak előre, s a vajda gyalogjaiban nagy kárt tettek, már azt hitték, hogy a csatát meg is nyerték, mert Radul maga is visszaszaladt, az erdélyi had pedig a zsákmányoláshoz fogott, a midőn hirtelen előrontottak a papírmalom mögé elrejtett csapatok s reá zúdulva az elszéledt csapatokra, annyira megzavarták azokat, hogy a csatarend teljesen felbomlott és a sereg futásnak eredt.

Az ütközetből a fejedelem maga is alig tudott elmene-külni üldözői elől Szebenbe, hova megérkezvén, megtette a szükséges intézkedéseket, felszólította a városokat és a megyéket is, hogy hadaikat ültessék föl és siessenek a kijelölt helyekre. De Radul vajda nem vette üldözőbe a fejedelmet, hanem megállott, hogy bevárja a moldvai és lengyel csapatokat, meg a magyarországi hadak bejövetelét.

¹ Szilágyi: Báthory Gábor, 134. l.

Forgách Simon csakhamar meg is érkezett (1611. aug. 4.) Szeben alá a magyarországi segítő csapatokkal, mire a vajda is Szeben felé indult s úgy látszott, hogy Báthory Gábor fejedelem közel áll a bukáshoz.

Azonban Báthory Gábort nem lehetett olyan könnyen megbuktatni, mint ahogyan a szövetségesek gondolták, nem engedhette ezt a porta sem, melynek hatalmi állása forgott koczán a Báthory bukásával s azzal, ha Erdély II. Mátyás hatalma alá jut. Epen ezért, noha a fejedelem nem volt kedvelt személy a porta előtt, a szultán mégis küldött Serban Radul ellen egy sereget, mely azalatt, míg a vajda Brassónál az erdélyi fejedelemmel harezolt, elfoglalta Havasalföldet s Michne Radult helyezte vissza a vajdai székbe.

Igy a fejedelem megmenekülvén Radul veszedelmes szomszédságtól, hozzáfogott, hogy a hadjárat alatt megbomlott viszonyait rendezze. Első sorban is Forgách ellen fordult s a töröktől nyert segítő csapatokkal ki is üzte Radul vajdával együtt, majd a szászok lázongását akarta megfékezni, melynek főfészke Brassó és főintézője Weiss Mihály brassói tanácsos volt.

Ebben a szándékában a fejedelmet azonban egy teljesen váratlan fordulat, a Géczy András árulása, egy ideig visszatartotta. Ugyanis Géczy, kit 1611. őszén Báthory a portára küldött, a fejedelem ellenségeitől megvesztegettetve, a Báthorytól kapott portai ajándékokat épen a fejedelem ellen használta föl, s kivitte, hogy a szultán elhatározta az előtte különben sem rokonszenves Báthory Gábor letételét és a fejedelemséget ropant súlyos föltételek alatt Géczynek ígérte. Pedig kevéssel előbb még annyira jól állott Báthory ügye a portán, hogy a divánban egész komolyan tanácskoztak a fejedelemnek egy ajánlata fölött, melyben azt ígérte, hogy ha a két Oláhország adójának a felét neki adják és a két vajdát alája rendelik, megfelelő török segítséggel, elfoglalja Magyarországot Pozsonyig s Boeskay idejét helyreállítja.¹

A porta részéről fenyegető veszélyre Báthoryt Michne Radul, az új havasalföldi vajda is figyelmeztette, ki Báthoryval jó

¹ Szilágyi: Báthory Gábor, 184. l.

viszonyban volt s intette, hogy engesztelje ki a szultánt vagy egyelőre vonuljon félre a szultán haragja elől; egyszersmind tudósítja a fejedelmet, hogy „parancsai” szerint a fejedelem követét tovább küldötte, minthogy ez kötelessége volt, mint a fejedelem „szolgájának”, továbbá védekezik, hogy csak kényszerűségből engedett a szultán parancsainak, hogy Géczy mellé hadat adjon, mert ő továbbra is híven fogja szolgálni a fejedelmet.¹

De Báthory nem engedett a vajda figyelmeztetésének, hanem megtette a szükséges hadi készüléteket, annyival is inkább, mert értesült, hogy Géczy csak kisebb sereggel jön s a havasalföldi vajda is késleltette a segítségadást, a szultán egyenes parancsa ellenére.

Géczy csakugyan be is küldött Erdélybe egy kisebb csapatot, mely 18 törökből és 200 ráczból állott, rövid idő múlva maga is bejött kisebb török kísérettel, melyhez a szultán újabb sürgető parancsa folytán Michne havasalföldi vajda is csatolt mintegy 2000 főnyi hadat, de ez nagyon fegyelmetlen volt s már négy nap múlva, a vajda titkos intézkedései következtében, visszatért Havasalföldre, Brassóban hagyva Géczyt csekély seregével.²

A fejedelem nem habozott sokáig, hanem hadát megindította a pártütő Brassó és Géczy ellen, ki ezalatt Weiss Mihály támogatásával, nagyobb zsoldos hadat gyűjtött össze. 1612. október 14-én volt a döntő ütközet Földvár mellett; Géczy nem akart megütközni, kiesinyelvén seregének erejét, de Weiss nem tágitott s csatarendbe állította a hadat a fejedelem seregével szemben. Azonban a szedett-vedett zsoldos had nem tudott megállani a fejedelem serege előtt, hanem már az első rohamra megfutott. Géczy elvesztette a csatát s csak nagy nehezen tudott Brassóba menekülni, Weiss Mihály pedig a harc téren esett el s ezzel bevégződött az a hadjárat, melynek célja az volt, hogy Báthoryt megbuktassák és Géczyt emeljék a fejedelmi székre a porta beleegyezésével.

¹ Iorga i. m. CV. lapon közli Michne Radul levelét.

² E. O. E. VI. k. 64 l.; Szilágyi: Báthory G. 201. l.

Géczy e veresége után sem nyugodott, hanem követségeket küldött a portára, hogy új segélyt kapjon, azonban a szultán erre nem volt hajlandó, sőt meghagyta Brassó városának, hogy béküljön ki a fejedelemmel, de egyúttal a fejedelmet is figyelmeztette, hogy éljen békességben alattvalóival. Báthory azonban a török csauszt elutasította (1613. jan.) s a szultánról is megvetőleg nyilatkozott, mert már ekkor készen voltak a feltételek, melyek alatt II. Mátyással kiegyezett.

Báthory e lépése még inkább megerősítette a szultánt abban a szándékában, hogy Báthoryt mégis csak meg kell fosztani az erdélyi tróntól, amire a fejedelem ismét a portához fordult, remélve, hogy a II. Mátyással folytatott eredményes alkudozásai következtében a szultán is hajlandó lesz a kibékülésre; ezért (1613) április vége felé követséget menesztett Konstantinápolyba.

Néhány nappal utóbb megnyílt a szebeni országgyűlés is (május 14.), melynek főtárgya a brassóiakkal való kiegyezés volt, a mi sikerült is; ugyanezen gyűlés tartama alatt megjelent a havasalföldi vajda, Michne Radul követe is, hogy a fejedelemmel a szövetséget megújítsa.¹ Úgy látszott, hogy Báthory Gábor ismét visszanyerte régi erejét s az ország is annyi küzdelem után végre békés, nyugalmas életet élhet. De ez a nyugalom csak pillanatnyi volt, a fejedelem látszólagos ereje is csakhamar elenyészett, Bethlen Gábor föllépése következtében.

Ugyanis a fejedelem és mondhatni leghívebb embere, Bethlen Gábor között meghasonlás keletkezett, melynek oka az volt, hogy Bethlen nem helyeselte a fejedelemmel Bécshez hajló politikáját, a fejedelem pedig szeszélyes magaviseletével egészen elidegenítette Bethlent.

Bethlen meg akarván akadályozni a törökkel való szakítást, megírta a temesvári basának Báthory szándékát, de ez a levél a fejedelem kezébe került s Bethlennek menekülnie kellett. A szultán kegyesen fogadta Bethlent és elhatározta, hogy Báthoryt leteszi a fejedelmi trónról, helyére pedig Bethlent emeli; tudatta ezt a határozatát az erdélyi rendekkel is, meghagyván

¹ E. O. E. VI. k. 75. 1.

nekik, hogy új fejedelmet válasszanak, egyszersmind Bethlent beindította Erdélybe a fejedelmi jelvényekkel együtt.

A szultán parancsa folytán a temesvári basa is Bethlenhez csatlakozott seregével, ugyanakkor bejött más oldalról Magyar Ogli basa is Michne Radul havasalföldi és Tomsa István moldvai vajdákkal s Szeben alá vonúlt. Báthory nem tudván ellenállani, Kolozsvár felé menekült, de ide nem bocsátották be, mire Nagyváradra futott, Szkender basa pedig Kolozsvárra fejedelem választó gyűlést hirdetett, melyen letették a trónról Báthory Gábort, ki már úgy is föloldozta a rendeket az iránta való hűség alól és helyébe Bethlen Gábort választották meg 1613. október 23-án.

DR. GÖRÖG FERENCZ.

IRODALMI SZEMLE.

Damjanich János élete

és szemelvények nejéhez intézett leveleiből.

(Doktori tanulmány; írta: *Hamvay Ödön*. Bpest, 1904. kis 8-adrét 191 l.
Ára: 2 K.)

Szabadságharcunk lezajlása után több mint félszázad elmúl-
ván, elérkezett már az ideje, hogy a pártpolitika szempontjain felül-
emelkedve vizsgáljuk és műveljük a szabadságharc történetét, „mert
sajnos — úgymond e mű írója — éppen szabadságharcai irodal-
munkát jellemzi legkevésbé a tudományos tárgyilagosság. Politikai
eszköz ez a pártok szolgálatában, melyet a legkegyetlenebbül kihasz-
nálni pro és contra — senki sem tekint lelkiismereti kérdésnek.“ (99. l.)

Hamvay Ödön kerülni akarja a pártpolitikai szempontokat és
komoly élet- és jellemrajzot kívánt írni szabadságharcunk e legen-
dás hősről. Aggódik ugyan, hogy „nem hálás tárgya a történet-
írónak ez a csodás ember, mert nincsen rajta semmi gáncsolni
való“. Félt, hogy elfogúlnak fog látszani, „mert a minden jó már
eleve gyanús a történetírásban. És ennek jogosságát vitatni nem
lehet, mert szigorú, pártatlan bíráló nélkül nincs komoly his-
toria“ (22. l.)

Pedig ez a munka az kíván lenni, a hős tábornok „dicső éle-
tének első igaz története“. E czélből igyekezett fölkeresni „minden
rejtéket a drága igaz gyöngyökért“, melyeket munkájában össze-
fűzött. Forrásai között kétségtelenül a legbecsesebbek a hősnek
nejéhez intézett *levelei*, melyekből a nyilvánosság elé tartozó része-
ket Damjanich özvegyének feljogosításával közli.

Ezek a levelek kölcsönöznek Hamvay munkájának kiváló érde-
kességet és belbecset, mert ezeket eddigelé még senki sem hasz-
nálta fel. Felhasználta azonkívül a szabadságharc történetének leg-
több kiadott anyagát: a naplókat, leveleket, emlékiratokat s egyéb
feljegyzéseket, s ezekre gyakran hivatkozik is.

Damjanich kétségtelenül a legérdekesebb egyéniségek egyike
volt. Határőrvidéki szerb származású s mégis igaz magyar. Nem
renegát, hanem meggyőződéstől lelkes magyar hazafi. Nálánál vitézbb
katona s jelesebb hadvezér kevés volt a magyar hadseregben. Poli-

tikai érzelmére demokrata és republikánus, de mint katona sohasem elegyedett a politikába. Ne politizáljunk — mondogatta, hanem verjük meg az ellenséget, a többit majd elvégzi Kossuth. De az ellenség-verésből aztán bőszégesen kivette a részét az ő vitéz 3-ik zászlóaljja élén.

Ennek az érdekes hadvezérnek élete s szerepe a magyar szabadságharezban valóságos hősköltemény, melyet szeretettel, lelkesedéssel rajzol meg írója e könyvben: a szabadságharez előtt, Olaszországban, a hazatérését, első ütközeteit Szent-Tamás ostrománál, majd mint verseczi parancsnokot, a jevkovácsi éjjeli harezban, kivonulását a Bánátból, Arad vára alatt, a Tisza mellett, a híres szolnoki esatában, Tapio-Bieskénél, Isaszegen, Vácson, Nagy-Sallónál, Komáromban, majd Aradon mint várparancsnokot, a fegyverletétel-nél, a fogságban, majd a vesztőhelyen; mindenütt mint rettenthetlen hőst, mint önfeláldozó hazafit.

A munka, mely ezeket élénk tárja, nemesak érdekes olvasmány és ephemer értékű elmefuttatás, hanem komoly történelmi mű igényével lép fel. Hőse iránt rajongó lelkesedés vezeli ugyan tollát, de törekszik az objektivitásra is. Ez ugyan nem mindenütt sikerül, főkép hol a vezérek közti versengést tárgyalja, (Véeseivel, Vetterrel, Görgeyvel), de az arra való törekvés el nem vitatható.

Legkomolyabb kifogást érdemlő része munkájának az, midőn Görgey és Damjanich levélváltását tárgyalja a világosi fegyverletétel előtt. Görgey levelében állítólag arra is hivatkozik Damjanich ellenkezése megtörésére, hogy „sem te, sem én nem vagyunk magyarok.” Ezt Hamvay Damjanichnétől *hallotta*, a levelet nem látta, mert az osztrákok 1852-ben elkobozták. Görgey (kérdés intéztetvén hozzá e felől) határozottan tagadja, hogy ilyen levelet írt volna, melyben „nem magyarnak” vallotta volna magát. Hamvay „a szóban levő levél megszerzéséig véleményét föntartja”. (146. l.)

Komoly számba veendő historiai műben két élő embernek egymással ily kínos ellentétbe állítását emlékezetre támaszkodó *hallomás után* nem szabad megkockáztatni. Előbb meg kellett volna szereznie „a szóban levő levelet” s aztán ítélni ily kényes természetű ügyben. Ez nem komoly történelmi kritika.

Eltekintve ettől; elismeréssel kell méltányolnunk a lelkes buzgalmat, melyvel az író nemzeti hősünk életrajzi adatait összegyűjtötte, szépen csoportosította és élénk tárja. A szeretet és lelkesedés melegsége árad felénk az életrajz lapjairól s magával ragadja az olvasót. A szabadságharez keretében Damjanich életrajza és jelleme mint egy drámai hőse elevenedik meg előttünk.

A munka főérdeme, hogy írója megszerezte és felhasználta a vértanú hős nejéhez írt leveleit, s ezekből új szint és adatokat nyújtott e drámai hős élete és jelleme kidomborításához s ez által a szabadságharez történetéhez.

Az egyetemek feladata.

Dorner, Die Aufgabe der Universitäten. Leipzig (Dürr) 1904.

A nagyhírű königsbergi tanárnak és ismert nevű ethikusnak nagyobb ünnepi beszéde az, a melyet a königsbergi tudományegyetem aulájában ez év januáriusában tartott s a melyben igen figyelemreméltó eszméket fejteget.

Az egyetem a középkornak egyik legmaradandóbb alkotása, de azért a reformáció szellemi szabadsága a humanismus, nyelvtörténet- és természettudományok gazdag vívmányainak okos felhasználásával emelte azt mai szellemi niveaujára, s vezetett az egész közoktatásügynek teljes megújulására. A reformáció az egyetemek reformációjának is bizonyult azáltal, hogy új egyetemeket létesített s a meglévőket az állammal karöltve átalakította. A mai német egyetem a tanítás s a tanulás szabadságának alapeszméjével az állammal szövetséges reformációnak a szüleménye. Volt idő, a midőn p. o. Köllner és Massow idejében, Németországban is meg volt a hajlandóság az egyetemi szabadság megszorítására s a szakiskolák vagy akadémiák gyakorlati irányú elszigeteltségére. A német szabad egyetem mai ideálja vagy mostani typusa *Fichte*, *Schleiermacher* és főleg *Humboldt V.*, „a legnagyobb német közoktatásügyi miniszter” nevéhez és működéséhez fűződik. *Fichte* az állam feladatát a nevelés és oktatásban látva, az egyetemet „az értelem tudományok felhasználása iskolájának” mondja. Főszólyt fektet „a tudományok encyklopédiai tárgyalására”, s követeli „a megfigyelő képesség áthatását a fogalommal”. Központja az egyetemnek a bölcséleti fakultás, mint „a tudományos műérzék kifejtése”. Röviden *Fichte* azt kívánja, hogy az egyetem „a tudás művészi iskolája” legyen, a mihez az egyetem teljes autonómiája szükséges. S ha *Fichte* az egyetem szigorúan tudományos jellegét hangsúlyozva, annak jelentőségét a szabadságra való népnevelésben látta, úgy *Schleiermacher* magasztos ethikai idealismusa alapján jutott el az egyetem tisztán tudományos jellegének meghatározására. Abban különbözik *Fichte*-től, hogy ő a gyakorlati életre vonatkozó tudományosságokat is belevonja az egyetemek körébe. Mint nagy theologus, bölcselő és nyelvtudós ethikai alapon a tudományban nem pusztán eszközt lát a gyakorlati czélok szolgálatában, hanem önmagában is becses emberi életfeladatot. Megtanulni a tanulást s fejleszteni minden irányban a tudományos szellemet, az legyen a tudományegyetem megoldandó feladata. S ha az egyetem a tudományok összefüggő tárgyalására irányul, úgy alap- és központjának *Schleiermacher* szerint is a bölcséleti fakultásnak kell lennie. *Fichte*-től különbségben összeköti az egyetem eszméjében a gyakorlati s a tudományos érdeket, s ez

alapon a tudományos érzék kifejlesztésében látja az egyetem feladatát, s ezt szolgálják a seminariumok is. Ez megkívánja a tanítás és a tanulás szabadságát s a megismerés művében a tudományos szellemnek a jellem által való áthatását. S hasonló tudományegyetemi ideál lebegett *Humboldt V.* szemei előtt is. Ki Schleiermacher eszméit mint államférfiú a való életbe ültette át. Mély prófétai ihlettel az állam feladatát abban látta, úgy rendezni be az iskolaügyet, hogy szolgálatára álljon a magasabb tudományos intézeteknek. Csak az a tudomány, a mely a szellem mélyéből ered s abba van átültetve, átalakítja a jellemet is, a melyre az államnak oly nagy szüksége van. Mert hát az állam „a legfőbb szellemi javak művelője és hordozója“. Az állami élet legbiztosabb alapját: az idealismust nevelni, ápolni és fejleszteni az egyetem egyik legszebb feladata, a melynek élet- és létfeltétele a tanítás és a tanulás szabadsága s az egyetem teljes autonómiája“. Az egyetem legyen az idealismus hordozója, a szellemi szabadság menedékhelye s a haza díszje és büszkesége“.

Ime a német egyetem ideálja, s leghívebb minta- és példányképe! S az egyetem e működésében elméletileg és gyakorlatilag a legteltesebb szabadsággal jár el. Az egyetem e szabadsága tényleg is megteremtette a német földön a maga gyümölcseit. Bámulatos virágzásnak örvend ott a tudomány minden ága és szaka, s a német 22 tudományegyetem tudományos szelleme, képzése és iránya a külföldi államok felsőbb iskolaügyi szervezésének is alapul szolgál. Nem a vizsga vagy a colloquium, hanem az egyetemi szabadság ott a fődolog. Ezt megóvni a czéltalan korlátozástól, a tudomány szabad szellemi művelésének megnyerni az ifjúságot s áldozatkészségre bírni az államot minden művelt német ember lelkének az ideálja. Nem más ott az egyetem, mint tisztán tudományos főiskola az emberi ismeretkör összes ágaiban. Kettős feladata van ott az egyetemi tanárnak: „egy oldalról hirdetni a tudományt, de egyúttal meg is csinálni a tudományt, azaz tőle telhetőlg előbbre vinni tudásunkat, fejleszteni és bővíteni az emberi tudás körét; más oldalról pedig tudományos műveltségű és irányú új nemzedéket nevelni, mely a tudománynak nemcsak anyagát elsajátítsa, hanem szakának problémáiban is tájékozva legyen és tudományos szellemet vigyen magával az életbe“.

Ezek a gondolatok eszembe juttatják *Zellert*, a nagy hírű böléselettörténctíró, ki a berlini tudományegyetem 1884 aug. 4. emlékünnepeán a következő figyelemreméltó elvi kijelentéseket tette:

Az egyetemnek nem az a feladata, hogy hallgatói szellemi fejlődését korai befejezésre juttassa, hanem hogy kezdődő tudományos életüket ápolja s szakavatott vezetéssel odáig fejlessze, hogy útjokat meggyarapodott erővel s élesített szemmel maguk is keres-

hessék, s ama tudományos eltévelyedés veszélyétől, a melynek az iskolázatlan tehetség annyira ki van téve, meg legyenek óva. Mert hát az egyetemek hívatása az önálló tudományos munkára való képzéssel egyidejűleg tudományos készültséget adni oly gyakorlati működésekre, a melyek mélyen belevágnak a nép szellemi, physikai és politikai életébe. De tudományos műveltség csak ott szerezhető, a hol valódi tudomány van; műveltséget meg csak ott ad a tudomány, a hol a tudás nem holt tudomány, hanem eleven erő. Hangsúlyozza továbbá — ép úgy, mint *Fichte*, *Schleiermacher* és *Humboldt* — hogy a megismeréssel együtt és általa a jellem is fejlődjék, s az egész ember az igazság birodalmába, mely egyszersmind az erkölcs birodalma is, fölemelkedjék, mert különben kézműves felszínesség az egész. A tanítás tartalma tehát a tiszta szigorú tudomány legyen, s feladata nemesak a szakoktatás, hanem az általános tudományos műveltség. Tudományegyetemeink ne pusztá szakiskola-csoportok, hanem élő tudományos organismusok legyenek, a melyeket minden részükben egy szellem éltet, hasonló célok vezetnek. Minden tudás és minden tudományos munkálkodás végcélja a szellem műveltsége s az eszményinek tiszta önzetlen szeretete. Mert alapos szakképzettség csak alapos, általános tudományos műveltség alapján szerezhető. A miért is *egyetemeink szellemi életünk középpontjai s tudományos haladásunk vezérei legyenek* most és mindenkoron.

Gyönyörű igazságok ezek, s méltók a komoly megfigyelésre és lehető megvalósításra.

— k — s.

A ius exclusivae (vétójog) a pápaválasztásnál.

Irta: Dr. *Kérészy* Zoltán. Budapest, 1904. Politzer Zsigmond és fia kiadása.
Ára 2 k. 50 f.

Élénk emlékezetünkben van még a múlt évben lefolyt pápaválasztásnak az a mozzanata, midőn *Puzyna* krakkói bitoros-érsék Ausztria császára és Magyarország királya nevében *Rampolla* ellenében az exclusiva jogával élt. Rampolla nyomban szót kérvén, sajnálatának adott kifejezést, hogy a róm. kath. egyház szabadsága ellen *ily sulyos merénylet követtetett* el, bárha, a mi személyét illeti, „*nihil honorabilius, nihil iucundius mihi contingere poterat*“. A vétójog természetét illetőleg nagyon érdekes vita folyt a pár hónappal később tartott magyar delegatióban. E discussio során azonban a vétójog kérdését teljesen tisztázni nem sikerült.

Az ily módon az aktuális politikai kérdések szőnyegére került *ius exclusivae*t fejtegeti most szerzőnk, a kassa jogakadémia kánonjogi tanára, a külügyminiszter figyelmébe ajánlott épp oly mélyreható tanulmányról tanúskodó, mint igen friss és érdekes tollal megírt értekezésében.

Kánonjogi szempontból az ú. n. *exclusiva votorum* meglehetősen kétes alappal bír. E jogot a XVI. század óta gyakorolják a spanyol és francia uralkodók, valamint a német-római császárok, illetve, az ausztriai császári korona felvétele, s a német-római szent birodalomnak azelőtt bekövetkezett megszűnése óta a Habsburg-dynastiából való fejedelmek. A nevezett fejedelmek pápaválasztás alkalmával valamely meghatalmazott bibornok által a conclavéban egy-egy nekik nem tetsző candidatus ellenében az *exclusiva* jogát igénylik, *azonban*, ha az ekép megjelölt egyén pápává választatnék, az ellenében érvényesített *exclusio* a választás jogerejét *nem alterálja*. Az *exclusiva* tehát, — habár találkoznunk ellentétes felfogással is, — a felsorolt katolikus souveraineknek oly befolyást biztosít, mely ugyan nem nyugszik jogi alapon, de *politikai* tekintetknél fogva, az állam és egyház közti béke érdekében egyes konkrét esetekben adott egyházi concessio gyökerezik. Hiszen az egyház érdeke is azt kívánja, hogy monarchája, a pápa a katolikus népek fejedelmei részéről azt a bizalmat élvezze, mely az egyház feladatai megoldhatóságának lényeges feltétele. A XVI. század óta azt tapasztaljuk, hogy az *exclusio* gyakorlata a szokás által mind tökéletesebb alakban jelentkezik. A régi conclavék gyakran titkos intrikák, elkéseredett pártküzdelmek színterei voltak. Az államfők tekintélyéhez is sokkal méltóbb, ha nem titkos, erőszakos úton, hanem hivatalos alakban, nyíltan és egyenesen gyakorolnak befolyást a választó-collegiumra, s ez a nyílt és egyenes eljárás, habár kellemtlenül érintheti is a bibornoki testületet, de mindenesetre inkább megfelel a szent collegium tekintélyének, mint az óhajtott eredménynek az erőszak és megfélemlítés eszközeivel való kiforcirozása. Éppen ezért szerzünk arra a conclusióra jut, hogy a vétójog gyakorlása, habár korlátozza is a bibornoki collegium választási szabadságát, de viszont fontos előnyöket biztosít a megválasztott pápa részére, s a róm. kath. egyházra nézve. Nevezetesen a vétójog mintegy praeventív intézkedést képez az ellen, nehogy *pártember* kerüljön az egyház élére, a ki csupán egyik vagy másik állam érdekeit lancirozná a többiek rovására. Viszont biztosítja az új pápa *szabadságát*, mert a *persona ingrata* mellőzésével a bibornoki testület rendesen oly egyént emelt a trónra, a ki pártatlan ember lévén, a katolikus uralkodók részéről bizalommal találkozott, s így apostoli szabadságának birtokában nyugalommal láthatott feladatainak megoldásához. Megállapítja továbbá szerzünk, hogy e sokat discutált jog nem az egyházjog sphaerájába, hanem a *nemzetközi érintkezés* és főleg az egyházpolitika körébe tartozik. Magyar jogunk szempontjából pedig kétségtelen, hogy a vétójog nem csupán Ausztria császáraját, — hanem a monarchia mindkét államát, tehát a magyar királyt is megilleti.

Ismeretésiünk keretében távolról sem mutathatunk rá a történeti alapon nyugvó fejtegetések azon széles körére, melyet szerzőnk felölel, s vizsgálódásainak jóformán quintessentiáját próbáltuk bemutatni. Épen ezért a historicust, jogászt és gyakorlati politikust egyaránt érdeklő irodalmunkban úttörő, s igen elegans tollal megírott értekezést melegen ajánljuk olvasóink figyelmébe.

Dr. Téglás Béla.

KÜLÖNFÉLEK.

Irodalmi ünnep Désen. Október 30.-án érdekes és nevezetes ünnepe volt Dés városának. Ekkor leplezték le a díszes márványtáblát, melyet Medgyes Lajos emlékezetére az ev. ref. papi lak falába illesztettek. Medgyes Lajos jeles és nagyhatású egyházi szónok, kinek beszédeit, templomi és magán áhítatosságra szánt imáit szerte az országban használják, kedvelik. De egyszersmind kiváló költő, a ki kivált a múlt század negyvenes éveinek közepétől a hetvenes évekig nagy népszerűségnek örvendett mindenfelől, különösen az erdélyi részekben. Mélabús, epekedő szerelmi dalai, erővel teljes, magasan szárnyaló hazafias, politikai költeményei hosszú éveken ezeket lelkesítettek, vigasztaltak, buzdítottak. Ötven osztendeig (1844—1894) volt a dési ref. egyház kedvelt papja, a kin felekezeti különbség nélkül nagy szeretettel csüngöttek. Terjedelmes, kimerítő életrajza épen a mi folyóiratunkban jelent meg. (1895. VIII—X.) Tíz év előtt húnyt el s sírját díszes emlékoszloppal jelölték meg. Most jelentek meg költeményei.* Ez alkalmat használta fel a dési Szabad Lyceum, hogy a költő-pap lakóházát omléktáblával jelölje meg. A leleplezésre meghívták az Erdélyi Irodalmi Társaságot is, melynek a boldogult alapítása óta r. tagja volt. Ezzel kapcsolatosan, szintén a Szabad-Lyceum meghívására, ez alkalommal ott tartotta a társaság ez idei vidéki felolvasó ülését. A társaság tagjai közül Szamosi János ügyvezető alelnök, Csengeri János alelnök, Versényi György titkár, Cs. Papp József másodtitkár, Hóry Béla pénztáros, Márki Sándor, Kovács Dezső r. tagok jelentek meg. Hozzájuk csatlakozott a költő leánya: Versényiné Medgyes Klára s unokája: Medgyes Lajos. A hírlapírók közül: Vezensényi Béla és Herezeg Jenő. A vonatnál Körösy György főgymn. igazgató vezetésével küldöttség várta az érkezőket, honnan barátságos reggelire a Hungária-szálló ebédlőjébe vonultak. 1/2 11 óra

* Medgyes Lajos: *Költemények*. Brassó, 1904. Ára 4 korona, diszkórtésben 6 kor. Kapható Medgyes Juliskánál, Hosszuaszó (Kis-Küküllővm.)

kor kezdődött a felolvasó ülés a vármegyeház szép nagy termében, melyet zsufolásig megtöltött az előkelő közönség. Szamosi János magvas elnöki megnyitójában a vidéki felolvasások czélját és szükségességét fejtegetvén, meleg hangon emlékezett meg Medgyes Lajos érdemeiről. Majd Versényi titkár felolvasta Bethlen Pál gróf főispán üdvözlő táviratát.

Márki Sándor r. tag, vonzó, érdekes előadást tartott Szent-Lászlóról, a vármegye patronusáról, mint a vallásos alapokon nyugvó igaz magyarság typusáról. Bene Ferencz vendég elszavalta *Medgyes Lajos emlékezete* című lendületes költeményét. Kovács Dezső r. tag *Nemes Buga Jakab* czímen meleg hangú színes rajzot olvasott fel a kurucz világból. Végre Csengeri János alelnök felolvasta Apáthy István r. tag *Világbéke* című erővel teljes költeményét.

Imen az ev. ref. papi lak elé vonult a közönség, hol már nagy tömeg várakozott. A polgári fuvózenekar eljátszotta a Hymnust. Utána ugyanezt énekelte a főgymn. ifjúsági énekkar, Szabó György tanár vezetésével.

Versényi György, az Erdélyi Irodalmi Társaság titkára a társaság nevében ünnepi beszédet mondott, mely alatt a lepel lehullott a Gerstenbrein Tamás kolozsvári mester készítette szép emléktábláról. Szilágyi Albert polgármester szép beszéd kíséretében átadta az ev. ref. egyház gondozásába s Vékony Ferencz egyházi gondnok meghatott szavakkal vette át. Mire a főgymn. ifjúság hazafias éneke következett. A közönség mélyen meghatva vett részt e szép ünnepen. Délben közebéd volt a Hungaria-szállóban, hol lelkes pohárköszöntések hangzottak.

Dés város közönsége feledhetetlen szép ünnepnek volt tanúja. Az Irodalmi Társaság tagjai kedves emlékekkel tértek haza, s azzal a megszilárdult tudattal, hogy a vidéki felolvasások valóban hatékonyak, üdvösek.

—i.

A marosvásárhelyi szabók számadáskönyveinek krónikás-adatai.

A marosvásárhelyi szabó-czéh 1603-tól kezdődő számadáskönyveiből ismeretesek már a czéh poharaira s N. Szabó Ferenczre, a krónikásra vonatkozó adatok. Ezeken kívül azonban a kiadásokkal kapcsolatban néhány történelmi érdekességű följegyzést találunk, a melyek részben N. Szabó Ferencz és Enyedi Lakatos Márton krónikájához is kiegészítő vagy ellenőrző adatokat szolgáltatnak. Két könyvben vannak. Egyik a czéh 1603.-tól 1632.-ig terjedő vegyes számadáskönyve, a melybe a bevételeket és kiadásokat még együtt írták be, a másik az a külön kiadaskönyv, a melyet 1635.-től 1799.-ig használtak. A külön lapszámmal jelölt adatok 1629.-ig az első könyvből, 1637. után a másodikból valók.

1605. Item az mikor Kendi István beszálta az hajdu-haddal,¹ Gyulali is idejőve, akkoron az míg az had itt lön minden éjjel az bástyából kelle czirkálnunk; azután 16 egy néhány éczezaka mind gyertyát égettünk. Adtunk gyertyára mindenestől fl 2 d. 33. (25 l.)

Item adtam nagyobbik Szabó Mihálynak az ezéh pénzéből kölcsön fl 20 akkor, mikor bíró uram urunkhoz kiment.² (27 l.)

1610 Bethlen Gábor itt léteben hogy ő kglmek az zászlókat csinálták, vitettek volt ő kglmek 1 vider bort, kit ő kglmek megfizettetének, ki tött d. 40. (65. l.)

1620. Mivel hogy az szent Isten az mü kegyelmes urunkat Bethlen Gábert az királyságra választotta és az országok is felkiáltották az királyságra: bíró uram hagyásából lövettünk örömhirt. Lön ő kglmeknek az is akarajjokkal, hogy örömökben lakozzanak. Mivelhogy Borsos Tamás uram is kívánkozik vala közinkben és ugyan közinkben is jőve, akkor az mi étket ő kglmek ide hozattak, mivel hogy vacsorára is főzetnünk kellett, költöttünk kenyérré, húsrá, tyúkra, lúdra, alhoz való étékszerszámra, sajtra, dióra, retekre, solymokra³ fl. 1 d. 46.

Ugyan akkor hordattunk ő kglmeknek bort 11 vider, 3 ejtel bort Szabó Péter uramtól, kinek ejtelét adták d. 8. Teszen az ára fl. 6. d. 78. kit vétettünk meg az dekány uraimmal.

Az lövészszámoknak vöttünk Szabó Dávid uramtól ompolnástól 20 pénz ára faolajat. (127. l.)

1629. Item vöttünk ő felsége itt létekor az szabó mester uraim, hogy az szekér födelét csinálták uraimnak ő kglmeknek bort cup. 4, melynek az ára teszen d. 40.⁴ (192. l.)

Szent Márton nap után való szerdánaz urunk ő felsége végszűrit hordottuk fel az várba. Az mester uraim voltak ott úgy, mint 9en.

Egy peccenyét vöttünk, egy kenyeret, pereczet, bort, mely teszen in summa akkori költség d. 60.

Item az urunk ő felsége szűrei felől kellett ezéh mester uramat harmad magával Fejérvárra küldenünk.⁵ Jártak oda egy hétig, költének lovakra s magokra fl. 2 d. 40. (199 l.)

¹ Kendi 1605. márczius 18-áról állít ki Vásárhelyen egy nyugtát a városi tanácsnak 19 köből szétosztott búzáról. „a melyet a dézmások német császár számára az ő kglmek kastélyokban deponáltak volt.” M.-vásárhelyi városi levéltár 86. sz. V. ö. N. Szabó F. krónikájával. Erd. Tört. Adatok. I. 94.

² V. ö. N. Szabó F. krónikájával. 95—96 l.

³ Sulyom. Debreczen vidékén most is árulják s eszik.

⁴ Itt kihúzza, s kevés eltéréssel újra írva 196. oldalon.

⁵ Bethlen Gábor eladásra küldött néhány vég szűrt. 1630 febr. 19.-én Bethlen István elrendeli, hogy Borsos Tamásnak adjanak ebből a szolgáló ruházatára 4 vég szűrt, s a többbit legalsó áron 5—5 frtjával gyorsan adják el. M.-vásárhelyi levéltár 179 sz. — Ebben az évben N. Szabó Ferencz volt a ezéh mester. Kiküldetését említi krónikája a 142. lapon.

1637. 26 Septembris Berkeszi Szabó Mihályt küldöttük el nyolezad magával Fejérvárra, urunk parancsolatjára. Adtunk költséget az útravalót d. 50. (14 l.)

1641. Item die 6 Februarii az egész városbeli ezéhoknak parancsolván bíró uram urunk ő nagysága parancsolatjából, vadászásra hogy kimenjenek, akkoron mi is ezéhul oda fáradozván estig, onnét haza jövén, vacsorára költöttünk f. 1 d. 76. (26. l.)

1648. 18. Octobris kelleték ő kglmeknek el menni Fejérvárra, mivel hogy urunk ő nagysága meghala, gyászruha csinálni, tizenketten. Adtunk ő kglmeknek az útra f. 3.

Az kik oda voltak: 1. Berkeszi Szabó Mihály. 2. Köteles Szabó János. 3. Kis Csizsár Szabó Márton. 4. Kuti Szabó Péter legényt adott. 5. Sala Szabó Tamás. 6. Beszermíni Szabó János. 7. Detki Szabó Miklós. 8. Bányai Szabó Tamás. 9. Nyirő Szabó Mihály. 10. Molnár Szabó János. 11. Kádár Szabó Márton. 12. Kádár Szabó György legényével volt. (76. l.)

1649. Mikoron urunk ő nagysága itt városunkban volt,¹ az mi élés felől írtunk, az cancellarista deák suplicalt, adtunk az diáknak d. 16.

Anno Dni. 1649 die 18 Aprilis. Mikoron ő kglmek Fejérvárra voltak melni, fizetésért hozták ő kglmek haza magokat. Fizettek is ő kglmek az szekeresnek, melyet az böcsületes ezéh akaratjából az ezéhéből fizettünk meg. Voltanak tizenegyen, az kik fizettek. Egyik-egyik hatvanöt-öt pénzt adott, mely teszen in computatis f. 7. d. 75. (80. l.)

1651. Item die 3 Januarii az böcsületes szabó-ezéh ex communi voto fizettek az szabómestereknek az ezéh pénzéből f. 6., mivel az 1648. esztendőben fejedelem dolgára Fejérvárra kényszerítették volt menni köntösök készítésére nro 12. Azért hogy ott az fejedelem semmit sem fizetett, munkájokat nem akarván semmissé tenni, az tanácsot is megsuplicálván, adott az böcsületes tanács hat forintot.² (87. l.)

1652. Item mikoron urunk ő nagysága szabó mestereket kéréte Rammótra az darabantok ruházatjára, vöttünk két font sajtót, ismét két font szalonnát d. 40. (94. l.)

1659. Item ³adtunk az csapai szekeresnek, hogy haza hozta szabó mester uraiméket, az kik Ranótra voltak melni az darabontoknak f. 1. d. 75.

1660. Item die 18. Junii Barcsai Gáspár ide városunkban jövén ⁴törökökkel, az brassai hadnagytól őrzöket kelletett kérnünk,

¹ A feljegyzés márcz. 19. és ápr. 18. közt történt.

² A szabó mesterek ezek voltak: az 1648-i, fennebbi névsor.

³ Május 11. után.

⁴ Barcsay Ákos jun. 7-én Lónyáról keltezett levelében tudatja a várost, hogy öcsését Gáspárt küldi oda s meghagyja, hogy vele „mindenben egyet-

hogy oltalmazzák az jégvermet az törököktől, melyért gazdálkodnunk kellett kglmetek akaratjából mind az hadnagynak s mind penég az darabontoknak bárány ezémerekkel, kenyerekkel, borral is az hadnagynak; noha bíró uram is adott kenyeret, de avval félig sem érték. Egy-egy kenyeret ekkor vöttünk negyven-negyven pénzen. Omnibus computatis facit ez napi költség f. 1. d. 16.

Item die 19. Junii másodnapon ismét gazdálkodnunk kellett az jégveremőrzőknek délebedre. Sajtot, hagymát vöttünk d. 7.

Ekkor is az bíró uram adta kenyérrel meg nem érték. Egy fél kenyeret vöttünk d. 18. (136—137. l.)

1663. Eodem die¹ asszonyunk ő nagysága ideérkezvén városunkban, az ő nagysága trombitási meglátogatván bennünket muzsikákkal, az ő nga méltóságos tekintetiért adtunk nekik az b. czéh parancsolatjára f. 1. (158. l.)

1665. 10. Die Augusti bíró uram ő kigyolme poronesolatjából kellett urunk bejövetelek az bástyában felmenni ez okáért, hogy löjünk. Akkor az bástyában hozattunk 4 kupa bort. Kupája volt tíz pénzen d. 10. (167. l.)

1704. Anno 1704-ben mensis Maji adtunk az Teleki Mihály uram parancsolatjára az czéh porából egy hét vidres átalaggal, szakadékokat vasból numero 2 száz 34-gyet.

Adtunk kanótot egy véggel Szen-Pálhoz, bíró uram parancsolatjából.

Mensis Maji az lakatosokkal mielttetenek az puskákon, az kiket Kaszás Pál elvitetett. Adtunk az lakatosoknak d. 40, érezet vettünk d. 18, egy koleseért, puskához való d. 12. (351. l.)

Kaszás Pál küldött munkát az mesteremberekre dolmánt, nadrágot. Azokhoz vettünk ezérnát d. 44, vásznat d. 30, sinort d. 60, gombot d. 35, . . . p. driot d. 12, bort két kupával az szabónak d. 24.

Az németektől mikoron elszedték az fegyvereket, az melegen, az utezán sütköztenek az czéhok.² Kivánták ő kglmek, hogy egy ital bort, kenyeret hozassunk ő kglmeknek, melynek az ára teszen f. 1. d. 40. (352. l.)

1705. Die 28 Martii az consilium és az bíró uram poronesolatjából kívántotott Szent-Pálra menni az becsületes czéhnek, holmi rabokat felkiszíni. Kellett fáradtságokért gazdálkodnunk. Hozattunk kenyeret, túrót, den. 36; bort is hozattunk kup. 22. Teszen az ára fl. 3 d. 30, lévén az bornak kupája 15 pénzen.

Die 8 Maji Roth general hajdúi számára csinálván bizonyos

értsenek". (A városi levéltár 277. csomójából.) V. ö. Enyedi Lakatos Márton emlékezetnek könyve. Erd. Muz. 1901. 453. l.

¹ November 15. Akkor volt a Berkeszi Szabó Márton „mester asztali lakása”.

² Június 8. és szept. 1. közötti bejegyzés.

számú köpenyegeket, az kik az táborra levitték, minthogy két ízben fáradtak, mesterembereknek költettek fl. 3. (356. l.)

1706. Die 19 Novembris Pekri Lőrincz generalis ő nga és bíró uram paronesolatjából az kőfalt kellett rontanunk. Mesteremberek felesen lévén, költöttünk ételre fl. 1 d. 20. Bort is hozattunk kup. 9, az mely teszen fl. 2 d. 70. Tota summa fl. 4 d. 90.

Az generalis Pekri uram ő nga poronesolván holmi köntösököt elkészíteni, vettünk vásznat, kapesot, sínórt, gombokot, ezérmát. Teszen az ára fl. 4. (359 l.)

1707. Die 7 Januarii bíró uram paronesolatjából kellett az vár routani menni. Hozattunk bort cupa nr. 3, kiuek az ára teszen fl. 1 d. 8. (360 l.)

1708. Die 16 Februarii az bástyában az német poronesolatjából az gerendákat erősítettük. Költöttünk mesteremberekre den. 36.

Az generalis paronesolatjából kellett szekeret adnunk éles alá.¹ Vettünk istrangokat, gyetlőt, ostort d. 32. (362. l.)

Költségre d. 40.

Die 13 Augusti az várbeli commendans erőltetvén az bástya ablakaira sarkokat csináltatni, adtunk pénz fizetést fl. 2 d. 40.

Ugyan az commendans paronesolatjából² viznek való edényeket (vettünk). Kádra, hordóra, lajtorjára teszen f. 1 d. 96. (363 l.)

1709. Az bástyát erősítettük bíró uram és commendans paronesolatjából.³ Mesteremberek lévén felesen és ács is, költöttünk ételekre italokra, fizettünk is az ácsnak is f. 1 d. 44. (364 l.)

Die 18 Aprili (!) az bástyát erősítettvén megint, léczszeget is vettünk. Teszen summa d. 60.

Die 29 Aprilis az muszka követtel menő embernek úti költségre adtunk d. 40.⁴

Kelemen Lajos.

A bujdosó kuruczok emlékei Törökországban. *Szűdeczky* Lajos munkája, melyben a Rákóczi-zarándoklat alkalmával végzett törökországi kutatásait leírja s mely a „Századok“ szept. havi „Rákóczi-füzetében“ közöltetett, külömyomatban is megjelent (44. l.) Tartalma: I. Thököly Imre és Zrínyi Ilona lakóhelye Kis-Ázsiában (a Virágok-mezején); II. Rákóczi és hívei emlékei Rodostón (Rodostóba érkezés és fogadtatás; A magyarok földje és kútja; A magyarok utcája és Rákóczi kápolnája; Beresényi háza; Beresényi sírja és hamvai; Búcsú Rodostótól.)

A csiki székely krónikáról. *Szűdeczky* Lajos felolvasást tartott a M. Tud. Akadémiában f. hó 7-én. Több, mint száz eszten-deje foglalkoztatja a történetírókat ez a krónika, mely 1796.-ban

¹ Május 22 és július 24 között.

² Ugyanakkor.

³ Januáriusban.

⁴ A kurucz-világra vonatkozó adatokban a városi levéltár nagyon szegény.

került nyilvánosságra, egy állítólagos 1695-iki másolatból, melynek eredetijét 1533-ban régi oklevelekből állították volna össze Csíkbán, Sándor Menyhárt várában.

Sok olyast tartalmaz, a miről más történetírók, vagy források semmit sem szóltak addig. Szól a székelyek eredetéről, őstörténetéről, pogány vallásos szertartásairól, régi politikai intézményeiről, az élükön állott állítólagos papi fejedelmekről, az ú. n. *rabonbánokról*, a székelyek pogány áldozó poharáról, keresztyén vallásra áttérésikről stb. A krónika kéziratban hamar elterjedt Erdélyben, nyomtatásban csak 1818-ban jelent meg.

A történetírók között a múlt század folyamán nagy vitatkozás folyt a krónika hitelessége felett. Többen hitelesnek és megbízhatónak tartották és adatait felhasználták, mások azonban kételkedtek benne és hamisításnak vélték. Szabó Károly kolozsvári egyetemi tanár védelmezte legerősebben s Nagy Géza rontotta le leginkább hitelességét.

Szádeczky beható tanulmány tárgyává tette e krónikát, átkutatta az összes székely levéltárakat s kezéhez kapván a Sándor-család okleveleit, kimutatta, hogy a krónikát 1796-ban szerkesztették, illetőleg hamisították egyéni hiúságból és anyagi érdekből, hogy az Apor és Sándor-család között nagy dominiumok felett folytatott százados perben szerepeljen. Szádeczky kimutatta, hogy kik, mikor, mi ezéلبől hamisították, hogy székely rabonbánok soha sem voltak, s hogy a krónikában foglaltak legnagyobb része a fantazia szüleménye. Tanulmánya (mely az Akadémia kiadásában fog megjelenni) e százados irodalmi pert annyi kétségtelen bizonyító adattal világítja meg, hogy az végkép eldöntöttnek tekinthető.

„A Hóra-világkor megkárosodottak lajstroma“.

A báró Jósika-család hitbizományi levéltárából, a mely rendezés alatt áll, egy érdekes táblázatos kimutatás⁵ került elő, a mely részletes adatokat tartalmaz arról, hogy Hunyad és a vele egyesített Zarándmegyében mely falvakban, kik és mennyi kárt szenvedtek a Hóra vezetése alatt felkelő lázadóktól.

Az egykorú hivatalos kimutatás négy kerületről szól: a Maroson inneni, — túli, Hátszegi és Zarándi kerületről, melyekben elő vannak sorolva a falvak s az azokban lakó károsultak s rovatonként ki van mutatva a természetnyekben, értékes butorokban és épületekben s a készpénzben szenvedett kár, összegezve a végén mindenütt.

Nevezetesebb károsultak: *Guraszádán* stb. id. gr. Bethlen Gergely 21,155 frt. *Maros-Solymoson*, gr. Bethlen Ádám özvegye 5178 frt. *Bokajon*

¹ Extractus tabularis damnificationum inelyti comitatus Hunyadiensis eum Zarand uniti per rebelles Valachos, anno Domini 1784 penes impias caedes et commissa sacrilegia causatarum.

gr. Teleki Imre özvegye 2075 frt. *Bábolnán* stb. br. Nalácz József özvegye 31,280 frt, u.-ott br. Nalácz József 4302 frt. *Branyicskán* br. Jósika Antal 20,959 frt., u.-ott br. Jósika Dániel 52,186 frt. *Al-Gyógyon* br. Bornemissa János 8583 frt., továbbá gr. Kuun Miklós 3212 frt., gr. Kuun Zsigmond 1309 frt., gr. Kuun László 6006 frt., gr. Kuun Farkas 3777 frt., gr. Kuun Gergely 2303 frt., br. Györfi József 2574 frt., Balog János 6962 frt., Dobai József 2104 frt., Baresai Sámuel 500 frt. *Nagy-Barsán* Baresai Lajos 30,364 frt. összeggel.

Igy halad a kimutatás (ez első oldal után) még 25 oldalon falvak és birtokok szerint. A le nagyobb kárt szenvedte a fennebbieken kívül *Maros-Illyén* Bosnyák István bérlő 38,856 frt, u.-ott br. Bornemissa János 14,773 frt, *Malomvizen* Kendeffi Miklós 13,585 frt, u.-ott gr. Kendeffi Elek özvegye 20,470 frt, *Dédátson* gróf Gyulai Ferenc generális 6715 frt, *Kis-Barsán* és *Maros-Németin* gr. Gyulai Sámuel 9693 frt, *Oláh-Brettyén* Mara Miklós örökösei 15,883 frt, *Benczenczen* és *Algyógyon* br. Orbán Antal 23,470 frt, a *dévai* kincstári uradalom 16,649 frt, *Lunkán* gr. Gyulai Ferencz, 29,429 frt, *Kőrösbányán* a Francziskánusok 3182 frt, *Ribiczén* Ribiczei Adámé 13,470 frt 50 kr. összeggel stb. stb.

Az összegezés szerint a Marosontúli kerület . . .	385,569 frt 36	kr.
„ „ a Maroson inneni kerület 180,287 „	21 ¹ / ₂ „	„
„ „ a Hátszegi kerület . . .	75,471 „	49 „
„ „ a Zarándi „ . . .	130,606 „	39 ¹ / ₂ „
Összesen . . .	776,679 frt 46	kr.
kárt szenvedett, melyből a mágnások és nemesek kára . . .	771,935 frt 26	kr.
a földmivelő nép kára	4,744 frt 19 ¹ / ₂	kr.

Minden esetre jelentékeny összeg, s ha a pénz értékét a maihoz képest m. e. ötszörösen számítjuk, megközelíti a négy milliót.

Valószínű, hogy a többi vármegyék területéről is készült ilyen, hivatalos jellegű kimutatás. Ezeknek összeadásából láthatnók meg pontosan, hogy mily rengeteg kárt okozott a Hóra-lázadás vagyonban is, nemcsak emberéletben.

Jegyzetek a Hóráról szóló gúnyversekhez.

Az Erd. Múzeum okt. füzetében az egykorú kéziratokból közölt versekhez pótlólag meg kell jegyeznünk, hogy azoknak szerzője tordai Gyöngyösi János, kinek többnyire alkalmi versei nyomtatásban is megjelentek Pesten, 1790. és 1802-ben. A szerző jegyzetei (melyek a beküldött kézírati példányon hiányoznak) jobban megértetik a vers czélzásait. Czíme nála: „1784-ben támadott oláh-zenebona fejének *Hórának*, vagy más igazabb névvel *Kriszta Nyikulának* azon tízmeréről, melyet vagy önnön-maga választott, vagy legalább közönségesen néki akkor tulajdonítottak. Írtam 1785-dik esztendőben januáriusban, mikor már Hóra Károly-Fejérvárott fogóságban tartatnék“. A 10. sor után ez áll jegyzetben: „Az Hóra tízmerét ilyen módon festették: egy *keresztet*, azon alól egy *szívet*, mely is egy *karddal* által volt ütve“. A vers ezen sorához: „Hóra! sokat bírtál s *borozál*, mikor, óh Haza! *sírtál*! — ezt a jegyzetet teszi: „Tzélzok azon symbolumra, mely a tízmer mellé tétetett oláh nyelven ilyen szókkal: „Hóra be, si hogynyeste: Tzará plingyse, si pletyeste; azaz Hóra iszik és nyugszik; Az ország pedig sír és fizet“. — A versek bizony rosszak és dagályosak, de a belőle kisérgő szellem (?) *korjellemező*.